

פצצות בבגדאד, 1950-1951

היסטוריה ושיח ישראלי

אסתר מאיר-גליצנשטיין

תקציר

ההגירה הגדולה של יהודים מארצות האסלאם, ובייחוד עלייתם של רוב היהודים לישראל, הוליכה לכינון נרטיבים והסברים שונים אשר שירתו אינטרסים של גורמים שונים שהיו מעורבים בה. התנגשות הנרטיבים בולטת בעיקר במקרה של יהודי עיראק שעלו לישראל בתוך פרק זמן קצר. מול הנרטיב הציוני-הישראלי אשר הסביר את העלייה כשילוב של כמיהה דתית-לאומית ורדיפות, הציבו יהודי עיראק נרטיב נגדי הטוען שמדינת ישראל, באמצעות פעולות טרור, פאניקה ותעמולה, דחפה או אפילו אילצה אותם להגר אליה. לוויתור על הנרטיבים נגרר גם סיפורם של שני יהודים עיראקים, יוסף בצרי ושלוש צאלח, שהוצאו להורג בעיראק לאחר שהואשמו בהטלת פצצות באותה תקופה. במאמר זה תיבחן תופעת הנרטיבים הללו דרך סיפורם של השניים, בניסיון לעמת בין הממצאים העולים מן המחקר ההיסטורי ובין הנרטיבים הקיימים ובכך לזרוע אור על מקומם של אירועים היסטוריים במאבקים פוליטיים ואידאולוגיים בהווה.

מילות מפתח: בית הכנסת מסעודה שמטוב, טרור ישראלי, יהודי עיראק, יוסף בצרי, מבצע עזרא ונחמיה, המודיעין הישראלי, מרדכי בן פורת, הציונות בעיראק, שלום צאלח

מבוא

השתלבותם של יהודי עיראק בישראל לאחר עליית ההמונים בשנת 1951 נחשבת מוצלחת במיוחד בהשוואה להשתלבותם של עולים אחרים מארצות האסלאם. למרות הקשיים שחוו העולים בראשית התקופה, מרביתם הצליחו לפלס את דרכם במבוכיה של הארץ החדשה שהגיעו אליה ולמצוא את מקומם בתחומי הכלכלה, החברה והתרבות, ובתוך זמן קצר היו לחלק ממעמד הביניים בישראל. על אף המסלול המוצלח הזה, רבים מן העולים וצאצאיהם מעלים טענות קשות על נסיבות הגירתם מעיראק ומאשימים את ממשלת ישראל באחריות לסדרה של אירועי טרור שבהם הוטלו פצצות על מבנים בבגדאד ובאחד מהם אף נהרגו ונפצעו יהודים. לטענתם, אירועים אלו עוררו בהלה גדולה בקרב היהודים בעיראק והניעו אותם לצאת בחיפזון מעיראק אל מדינת ישראל. במהלך המנוסה הם איבדו את כל רכושם

וזכויותיהם, ובשל כך תהליך קליטתם בישראל היה קשה במיוחד. למרות השנים הרבות שחלפו מאז ולמרות השיקום המוצלח בישראל, גם כיום נשמעות טענות אלו, בדרך כלל מפיהם של בני הדור השני והשלישי של העולים.

ברבות מההגירות הגדולות של העם היהודי, בייחוד מרוסיה וממזרח אירופה בעקבות פרעות ורדיפות בשלהי המאה ה־19, הייתה הפעלת אלימות מטעם גורמי שלטון אמצעי לדחוף קבוצות אוכלוסייה להגירה. גם במאה ה־20 היו הגירות המונים שמדינות לאום ומעצמות יזמו, עודדו וניהלו תוך כדי ביצוע מעשי אלימות קשים. למעשים אלו היו קרבנות רבים והם השיגו את מטרם: הגדלת היקף ההגירה והאצתה. לדוגמה, שתי הגירות של המונים התרחשו בסמיכות זמן להגירת היהודים מעיראק: כ־12 מיליון גרמנים אתניים ממזרח אירופה גורשו לגרמניה אחרי מלחמת העולם השנייה ובתוך כך נהרגו מאות אלפים מקרב המגורשים; בחילופי אוכלוסין בין הודו לפקיסטן ב־1947 נאלצו כ־14 מיליון הינדים ומוסלמים לעקור ממקומם, בעקבות מעשי אלימות קשים שהביאו למותם של מאות אלפי בני אדם.¹ בהשוואה לנסיבות של הגירות המונים אלו, ומתוך בחינה של הגירת היהודים מעיראק על פי אמות מידה מקובלות של תופעות הגירה, קשה לקבל את הטענה שחמישה אירועי טרור שהתרחשו בבגדאד ושהם נהרגו חמישה יהודים ונפצעו כמה עשרות הם שהניעו עזיבה של כ־120,000 יהודים, שהיו כ־95 אחוזים מכלל הקהילה. למרות זאת, הנרטיב היהודי־עיראקי הקושר בין הגירת היהודים ובין הפצצות בבגדאד נפוץ בקרב יוצאי עיראק, נזכר בכתבות בתקשורת ונוכח גם בפרסומים אקדמיים של חוקרים פלסטינים וישראלים. נרטיב זה עומד במרכזו של מאמר זה בו אציג אותו, אבחן את הגורמים והנסיבות שהניחו את התשתית להיווצרותו ואתחקה אחר גלגוליו במשך השנים ואחר מגוון התפקידים שמילא וככל הנראה ממלא גם כיום. סוגיית הגירת ההמונים מעיראק לישראל – גורמיה, הנסיבות ההיסטוריות שהולידו אליה ואופן התנהלותה – היא נושא רחב ולא יידון כאן.²

הנרטיב הנדון במאמר מתבסס על שלושה משפטים שהתקיימו בבגדאד בסתיו 1951 ובהם הועמדו לדין כמה עשרות יהודים ומוסלמים, בהם פעילים ציונים מקומיים ושליחים ישראלים, באשמת השלכת פצצות, החזקת כלי נשק וחומרי חבלה וריגול. במהלך המשפטים נחשף כי בעיראק התקיימו לא רק פעילות ציונית, אלא גם ארגון הגנה צבאי מחתרתי ששמו 'השורה' ורשתות ריגול שהפעילה ישראל בעיראק. אחדים מן הפעילים הציונים הואשמו בפעילות בשתיים או שלוש מן המסגרות הללו, ושניים מהם, יוסף בצרי־אברס ושלוש צאלח, הוצאו להורג בתלייה. לשם הבנת מורכבותה של הפעילות של ישראל בעיראק אפרוש את התמונה המלאה והרחבה של הגופים והארגונים שפעלו בעיראק, את מניעיהם ומטרותיהם ואת יחסי הגומלין ביניהם, ועל בסיסה אפענח ואבחן את הטענה על הקשר בין הגירת היהודים ובין אירועי הטרור.

1 Matthew Frank, *Making Minorities History: Population Transfer in Twentieth-Century Europe*, Oxford University Press, Oxford 2017, pp. 288-310, 365-367

2 על כך ראו: Esther Meir-Glitzstein, 'Terrorism and Migration: On the Mass Emigration of Iraqi Jews, 1950-1951', *Middle Eastern Studies*, 58, 1 (2022), pp. 136-152.

אפתח בסקירה קצרה של שלושת המשפטים בבגדאד, אציג את תהליכי כינונו של הנרטיב היהודי-עיראקי על האחריות של מדינת ישראל להטלת פצצות ועל עליית ההמונים לישראל, אתאר את גלגוליו של הנרטיב, ואבחן את ההתרחשויות בתחום העלייה לישראל, את המאפיינים של ארגון ההגנה היהודי המקומי, את תולדות הפעילות של המודיעין הישראלי בעיראק ואת הקשר של כל אלה לחמשת אירועי הטרור. לנוכח המידע שאציג אדון בשאלות אם אמנם הטלת הפצצות היא אשר הביאה ליציאתם ההמונית של היהודים מעיראק, אם אפשר לקבוע מי עמד מאחורי אירועי הטרור, אם בצרי וצאלח אכן היו האחראים לחמשת אירועי הטרור הללו, ובעיקר, אם אמנם השניים הטילו פצצה בחצר בית כנסת הומה אדם ורצחו חמישה יהודים. בסופו של הדין אצביע על היסודות הרעועים של הנרטיב היהודי-עיראקי ואנסה להבין מדוע, למרות כל הממצאים הללו, הנרטיב הזה עודנו קיים.

סקירה של האירועים שהתרחשו בעיראק ושל פרשנותם

ב־21 בינואר 1952 הוצאו להורג בתלייה שניים מיהודי בגדאד. עורך הדין יוסף בצרי (1923-1952) היה מפקד בשורה – ארגון ההגנה היהודי המקומי. הוא עזב את עיראק ב־1949, גויס למודיעין הישראלי, אז בחר בשם המשפחה בצרי כדי להגן על בני משפחתו, משפחת אברס, חזר לבגדאד ועמד בראש רשת ריגול ישראלית. שלום צאלח (1933-1952) היה סנדלר צעיר ומוכשר, חבר בתנועת הנוער הציונית החלוץ ועסק בבניית סליקים, מקומות מחבוא בבתי כנסת בבגדאד לאחסון נשק של ארגון השורה. השניים נאסרו ביוני 1951 עם כשמונים יהודים ומוסלמים שנאשמו בריגול ובהחזקת נשק. ואולם בצרי וצאלח נאשמו גם בביצוע מעשי טרור, והם הוצאו להורג באשמת הטלת פצצות על מבנים בבגדאד. הודעה רשמית על ממצאי החקירות של משטרת עיראק פורסמה ב־25 ביוני 1951, בתום חודש של חקירות, ובה נמסר שנחשפה רשת ריגול יהודית מקומית שבראשה שני זרים, מרגלים ישראלים. בהודעה גם הוצג קשר בין רשת הריגול ובין חמישה אירועי טרור שהתרחשו בבגדאד בין אפריל 1950 ליוני 1951: 'נתברר כי אלה האחראים להתפוצצויות במאורעות שפורטו לעיל הם בין אלה שנעצרו. מטרתם הייתה לערער את הביטחון ולהכפיש את עיראק לפני דעת הקהל שלא כצורתה הנכונה'.³ המשפט התנהל בשלהי 1951, בסופו של תהליך הטסתם של יהודי עיראק לישראל, ובמהלכו ציין הקצין-החוקר עבדול רחמן א־סמראי שמטרתם של אירועי הטרור הללו הייתה 'להראות כי בעיראק הממשלה והעם

3 משה גת, קהילה יהודית במשבר: יציאת עיראק 1948-1951, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשמ"ט, עמ' 150. מצוטט שם מתוך תרגום הודעה רשמית של ממשלת עיראק, 27.6.1951, הארכיון לתולדות ההגנה (להלן: את"ה), 14/388. המובאות מהודעות החוקרים העיראקים מבוססות על כתבות בעיתוני עיראק שתרגמו לעברית או לאנגלית אנשי משרד החוץ הישראלי ואנשי המוסד לעלייה ב' ומופקדים בארכיונים בישראל.

רודפים את היהודים וכי הפצצות שנזרקו הינן אחד מגילויי השנאה ליהודים.⁴ הקצין סאלם ג'אסם אל־קרייטי היה חבר בצוות המיוחד שהקימה המשטרה לחקור בפרשה, ובעדותו במשפט אמר שהפצצות שירתו את התעמולה בדבר קיומה של רדיפת יהודים בעיראק ושלאחר אירועי הטרור רבו דרישות היהודים לבטל את אזרחותם.⁵ מטרות אלו עלו גם בנאומו של התובע הכללי, שאכר אל־עאני. הוא טען שהפעולות האלימות בוצעו מטעם ארגון המחתרת היהודי על פי הוראות מירושלים, כדי לערער את הסדר ואת השלטון בעיראק וגם לדחוף את יהודי עיראק לעלות לישראל. הוא הוסיף שאירועי הטרור נועדו להרוג, כפי שאכן אירע בבית הכנסת מסעודה שמתוב, שם נהרגו ארבעה אנשים ונפצעו כעשרים.⁶ מכלל ההתבטאויות הללו מתברר שעיראק ראתה בישראל את האחראית לחמישה אירועים של הטלת פצצות כדי להשיג שלוש מטרות: לערער את הסדר והביטחון הפנימי, להכפיש את עיראק ולהציגה כמדינה אנטישמית הרודפת יהודים, ולהגביר את יציאת היהודים מעיראק.

משפטם של בצרי וצאלח נפתח ב־24 באוקטובר וארך פחות משבועיים. ב־5 בנובמבר 1951 דן בית המשפט בעיראק את השניים למוות בתלייה באשמת שלושה מתוך חמישה מעשי טרור שעשו, לטענת התביעה, בשליחות של מדינת ישראל. במשפט נידון גם יוסף בית הלחמי (חבאזה, 1933-1980) – בן 18, מפקד בשורה ואיש קשר בתחום המודיעין בעיראק. הוא תואר במשפט כדמות מפתח והואשם בכך שיזם, תכנן ומילא תפקיד מכריע באירועי הטרור הללו, אלא שהוא נמלט לישראל ועל כן נידון למוות בהיעדרו. לאחר עלייתו לישראל ב־1951 הוא עבד במשרד הביטחון. בהמשך לאירועים אלו התקיימו שני משפטים נוספים ובהם נשפטו כשלושים מקומיים, יהודים ומוסלמים – המשפט האחד דן בהחזקת נשק וחומרי חבלה, והאחר בריגול למען ישראל. מקצת הנאשמים נשפטו לתקופות מאסר ארוכות.⁷ בצרי נמצא אשם בכל שלושת המשפטים, אך הוצא להורג עוד לפני תום משפט הריגול.

הוצאתם להורג של בצרי וצאלח בינואר 1952 ומאסרם של אנשים נוספים, בהם ישראלים, עמדו ביסוד כינונו של נרטיב יהודי־עיראקי לפיו על אף הציפיות, כמעט כל יהודי עיראק, יותר מ־120,000 יהודים, עלו לישראל בפרק זמן קצר של פחות משנה וחצי. במהרה התקבל הנרטיב הזה בקרב רבים מן העולים החדשים מעיראק, שכן לילה ירדו מנכסיהם הכלכליים, החברתיים והתרבותיים, וחיו במעברות בתנאים קשים ביותר. אמנם תוך כדי המעבר של הנרטיב מעיראק לישראל השתנתה הגדרת המטרות שלשמן הוטלו הפצצות, אך אחריותה של מדינת ישראל לאירועי הטרור, כפי שעלתה במשפטים

4 גת, קהילה יהודית במשבר, עמ' 151, הערה 56. מצוטט שם מתוך תרגום ישיבות בית המשפט על פי העיתון **אלאוממה**, 25.10.1951, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), 2563/5.

5 שם, עמ' 152, הערה 57.

6 שם, עמ' 152-153. מצוטט שם מתוך תרגום הנאום של התובע הכללי על פי העיתון **אישעב**, 31.10.1951, א"מ, 164/6.ב. לאחר מכן התברר שנהרגו חמישה יהודים, ולא ארבעה כפי שהעיד.

7 צבי יהודה, **ביטורי גאולה: גירוש היהודים מעיראק**, מרכז מורשת יהדות בבל, אור יהודה, 2021, עמ' 216-223; גבריאל שטרסמן, **בחזרה מן הגרדום, ידיעות אחרונות**, תל אביב, 1992, עמ' 139-202.

בבגדאד, הייתה ונותרה רכיב מרכזי בו. שתיים מן המטרות שנשמעו בעיראק – ערעור הסדר הציבורי וניהול תעמולה נגד עיראק – נעלמו מן השיח הישראלי, ונותרה הטענה השלישית – פעילים ציונים ביצעו אירועי טרור בהוראת ממשלת ישראל כדי לזרוע תבהלה בקרב יהודי עיראק ולהניעם, ואפילו לאלצם, לעלות לישראל, אף שמרביתם היו אזרחים עיראקים נאמנים, לא היו ציונים ולא ביקשו כלל להגר ממולדתם. שינוי אחר שחל בנרטיב: בעיראק הדגש היה ששני הנאשמים בצרי וצאלח הטילו פצצות, ואילו בישראל האשמה הוטלה על מרדכי בן פורת, מי שעמד בראש הפעילות בעיראק במשך כמעט שנתיים, בין אוקטובר 1949 ליוני 1951. הסכסוכים שהיו לבן פורת איש מפא"י עם חבריו בתנועה הציונית, שהזדהו עם התנועה לאחדות העבודה ומפ"ם, והסכסוכים הקשים בינו ובין אחדים מראשי הקהילה היהודית בעיראק על אופן קבלת ההחלטות הביצועיות הגבירו את ההאשמות נגדו. הסכסוכים הללו הועצמו בישראל במאבקים הפוליטיים בין מפלגות יריבות והעמידו את בן פורת, שהיה פעיל פוליטי ומאנשיו המובהקים של דוד בן-גוריון, כסמל לשלטון מפא"י. הגיבורים הטרגיים של האירוע – בצרי וצאלח – נשכחו.

אם לאירועי הטרור בבגדאד אכן הייתה השפעה על גורלם של עשרות אלפי יהודים, היה אפשר לצפות שהיא תבוא לביטוי בספרי הזיכרונות הרבים שפרסמו המהגרים היהודים מעיראק, אך למרבה הפלא בספרי הזיכרונות מצוינות סיבות כלכליות, פוליטיות, אישיות ומשפחתיות לעזיבת עיראק, ואירועי הטרור אינם נזכרים אף באחד מהם כגורם שדרבן את המחבר או את סביבתו הקרובה לעלייה. עיון בכמה מן הידועים בספרי הזיכרונות שכתבו עולים שלא השתייכו למחנה הציוני מגלה שדאגה, חשש ויאווש וכן תקריות פזיות ומילוליות עם חברים מוסלמים הן שהשפיעו על ההחלטה להגר מעיראק לישראל.⁸ אחרים קשרו את ההחלטה באיבוד מקום תעסוקה, בבריחה מאימתם של נושים הדורשים תשלום חובות ובטיפול רפואי בישראל.⁹ יצחק בר-משה כתב בערוב ימיו ספר זיכרונות על הפרהוד

8 להלן כמה דוגמאות. שמואל מורה פירט את התגברות המתיחות בין יהודים לערבים בבגדאד מסוף שנות השלושים ובשנות הארבעים ותלה בעוינות הזאת את ההגירה. אימו נרשמה ליציאה מעיראק יומיים לפני שפג התוקף של חוק הוויתור על האזרחות מכיוון שחששה להישאר בעיראק הפרהודית והזהירה את בעלה, שבחר להישאר בעיראק: 'רק שאלוהים ישמור עליך ולא תיפול קרבן לרכושך כמו שפיק עדס!'. שמואל מורה, **בגדאד אהובתי: זיכרונות ותוגה, אגודת האקדמאים יוצאי עיראק בישראל**, [חמ"ד] 2020, עמ' 129-130. יוסף דניאל כוום תיאר התנכלויות בלתי פוסקות של מוסלמים בצעירים יהודים וכן את השלכות הפרהוד, הוצאתו להורג של שפיק עדס, מאסרים של צעירים יהודים ויציאה מפחדת של מאות משפחות לכיוון טהרן: 'גל המעצרים דחף אלפי משפחות מפחדות לחפש מוצא ולעזוב את המדינה'. יוסף דניאל כוום, **מסעו של יהודי מבגדאד** (תרגמה חוה לביא), אגודת האקדמאים יוצאי עיראק בישראל, [ירושלים] 2015, עמ' 109. למרות ההתלבטות במשפחתו, הצטרף המחבר לנרשמים ועזב את עיראק באפריל 1951. ראו שם, עמ' 113.

9 Nissim Rejwan, *The Last Jews in Baghdad: Remembering a Lost Homeland*, University of Texas Press, Austin 2004, pp. 188-197; משה גת, **סיפור חיים על ילדות בבגדאד ועל שנות המעברה**, אגודת האקדמאים יוצאי עיראק בישראל, תל אביב 2022, עמ' 43-46; בדרי פטל, **חלומות במטראן, בגדאד, כרמל, ירושלים 2005**.

ובו סיפר כי ראה בפרהוד את התחלת הסוף, ואת הגזרות בשנים 1948-1949 הוא כינה 'הפרהוד החדש'.¹⁰

כינונו של הנרטיב היהודי־עיראקי על אחריות ישראל להטלת הפצצות ועל הקשר שלהן לעליית ההמונים לישראל

כיצד, אם כך, התפתחה הטענה שאירועי הטרור היו גורם עיקרי לעזיבת ההמונים וכיצד היא הייתה לנרטיב נפוץ ומקובל כמעט ללא עוררין הניצב נגד הנרטיב הציוני הממסדי?¹¹ את ההסבר לאימוץ הנרטיב הזה יש לחפש בנסיבות המיוחדות של שלהי 1951, לאחר שיהודי עיראק, אלה שהמתינו לעלייה ואלה שכבר עלו לישראל, נחשפו לדיווחים בתחנות הרדיו הערביות ובתקשורת הישראלית בערבית על המשפטים שהתרחשו באותה העת בבגדאד. הטענה שמדינת ישראל אחראית לפיגועים התקבלה על דעתם של העולים מכיוון שעוד לפני המשפט היו שמועות על מעורבות ישראל באירועי הטרור. בעבור עולים־פליטים אלו, שרבים מהם הצטערו על שעזבו את עיראק, טענה זו הטילה על השלטון בישראל את האשמה במצבם הקשה בעקבות האובדן של המקום והרכוש שהיו להם והמעבר לחיים במעברות בישראל. היא נתנה מענה לטראומת ההגירה של יהודי עיראק: האשמה לאסון העקירה הוטלה על ראש הממשלה ושר הביטחון בן־גוריון, משום שהוא נתן את ההוראות, ועל בן פורת, משום שהוא היה האחראי על ביצוען. ואילו שני הפעילים הציונים בצרי וצאלח נתפסו בנרטיב זה כטרוריסטים שרצחו ופצעו יהודים, אבל גם כקרבנות של קנוניה ישראלית. רגשות הזעם והכאב של העולים במעברות באו לביטוי בסקירה שנשלחה למשרד החוץ על הוצאתם להורג של בצרי וצאלח, ובה דווח על 'רגשות שמחה לאיד' ועל תגובה במילים: 'זוהי נקמת אלוהים מהתנועה שהביאתנו עד הלום'.¹² תפיסה זו הייתה לעובדה היסטורית בדברים שכתב סמיר נקאש, הסופר היהודי העיראקי שנמנה עם העולים: 'אז נכנסה לתמונה היישות הציונית, ששלחה את סוכניה להטיל פצצות [...] אני זוכר שהציוני בן־גוריון הגיב על מעשי טבח אלה באמרו: ייהרגו עשרה יהודים עיראקים ובמקומם יבואו

10 יצחק בר־משה, שני ימים ביוני, אגודת האקדמאים יוצאי עיראק, [חמ"ד] 2013, עמ' 257-259. על האווירה העוינת בבגדאד, שכללה עימותים פיזיים עם נערים מוסלמים, ראו צבי גבאי, מבגדאד לנתיבי הדיפלומטיה, אגודת האקדמאים יוצאי עיראק, ירושלים 2013, עמ' 34-39.

11 לתיאור מפורט של היקף התופעה ראו יהודה, בייסורי גאולה, עמ' 208; שלמה הלל, רוח קדים: בשליחות מחתריתת לארצות ערב, עידינים וההוצאה לאור של משרד הביטחון, תל אביב 1985, עמ' 339. חלק ניכר משני ספרי הזיכרונות שכתב בן פורת (לבגדאד וחזרה: סיפורו של מבצע עזרא ונחמיה, ספרית מעריב, אור יהודה 1996; מארץ הולדת לארץ מולדת: פרקים מחיי, ספר, תל אביב 2018) ייחד להפרכת הטענה והנרטיב הללו. לדיון נרחב על העמדות השונות בוויכוח על זהותם של מטילי הפצצות ועל הקשר בין הטלת הפצצות ובין היקף העלייה לישראל ראו ראובן שניר, ערביות, יהדות, ציונות: מאבק זהויות ביציאתם של יהודי עיראק, מכון בן־צבי, ירושלים תשס"ה, עמ' 445-446, הערה 117.

12 יהודה שנהב, היהודים־הערבים: לאומיות, דת ואתניות, עם עובד, תל אביב 2003, עמ' 121.

מאה אלף יהודים. רק כך הוכתרה בהצלחה המזימה השפלה שעקרה את יהודי עיראק משורשים בני יותר מאלפיים וחמש מאות שנים.¹³ מול הנרטיב הציוני-ישראלי, אשר הסביר את עלייתם של יהודי ארצות ערב בשילוב של כמיהה דתית ורדיפות,¹⁴ הציבו יהודי עיראק נרטיב נגדי המאמץ את הנרטיב שטיפחה ממשלת עיראק כאשר התנערה מאחריותה ליציאת היהודים ממנה. מן הנרטיב של ממשלת עיראק השתמע שאת הדו-קיום היהודי-מוסלמי בן מאות השנים, שהתקיים מאז נכבש אזור הפרת והחידקל בידי המוסלמים במאה השביעית ונמשך לאורך כל שנות שלטונן של האימפריות המוסלמיות באזור, לא עיראק הפרה – אלא מדינת ישראל, באמצעות פעולות טרור, יצירת תבהלה ותעמולה. לנרטיב זה היה תפקיד חשוב בעיצוב יחסיה של עיראק עם העולם הערבי ובייחוד עם הפלסטינים, מאחר שהוא טיהר אותה מן האחריות לבגידתה בפלסטינים ומאשמת תרומתה לגידול הדמוגרפי של מדינת ישראל ולחזוקה. במשך שנים ארוכות הביטו עולי עיראק בקנאה באחיהם שבחרו להישאר בעיראק, שם הם נהנו מביטחון ומרווחה כלכלית, ואילו בישראל סבלו העולים מקליטה קשה ומייסרת, מהתנשאות ומקיפוח. רבים מן העולים הצטערו שעזבו את עיראק, ולא מעטים מהם תהו כיצד התרחש התהליך שהחל בהרשמה ליציאה מעיראק והסתיים באובדן כל רכושם ובחיים הקשים בישראל. בשנת 1966, 15 שנה לאחר התליות בבגדאד ושנה לאחר תלייתו של המרגל הישראלי אלי כהן בדמשק, נחנכה באור יהודה אנדרטה לזכרם של בצרי וצאלח. אור יהודה הייתה אז עיירה קטנה שרוב תושביה יוצאי עיראק. בראש המועצה המקומית עמד בן פורת, והוא ראה בהקמת האנדרטה מילוי חוב של כבוד לשני הרוגי המלכות. השיח סביב האירוע הביא לכך שהקולות שרחשו עד אז בקרב יוצאי עיראק נשמעו בפעם הראשונה גם בתקשורת הישראלית – תחילה בעיתון העולם הזה בעריכתו של אורי אבנרי. סגן העורך, שלום כהן, היה יליד עיראק. כתבה גדולה פורסמה בעיתון וכתורות גדולות הופיעו גם בעמוד השער: 'שלוש פצצות בבגדד', 'עסק הביש הראשון של בן-גוריון', 'האם פקדה ממשלת ישראל לפגוע ביהודים בבגדד?'. הכתבה נפתחה במשפט: 'לפני חמש עשרה שנה לחשו על "ציונית אכזרית" – רק עתה ניתן לגלות מה היתה הפרשה הסודית ביותר בתולדות המדינה'.¹⁵ בכתבה אחרת שפורסמה לאחר שבועיים הובאו טענות של יוצאי עיראק: 'תמיד הושלכו הפצצות בזמנים בהם חדלו יהודים להירשם לעלייה ולוויתור על אזרחותם העיראקית. אחרי כל פצצה גבר מחדש זרם הנרשמים'.¹⁶ נטען גם כי בצרי וצאלח 'הוצאו להורג בתלייה על חלקם בעסק הביש העיראקי'.¹⁷ בדברים אלו רמזו

13 שניר, ערביות, יהדות, ציונות, עמ' 445.

14 על הנרטיב הזה ראו: Esther Meir-Glitzenstein, 'Turning Points in the Historiography of Jewish Immigration from Arab Countries to Israel', *Israel Studies*, 23, 3 (2018), pp. 114-122.

15 'פצצות נגד יהודים', העולם הזה, 20.4.1966, עמ' 12-13.

16 'מי נתן את ההוראה?', שם, 4.5.1966, עמ' 9.

17 'פצצות נגד יהודים', עמ' 12.

הכותבים לדמיון בין אירועי בגדאד לאירועי הטרור בקאהיר ובאלכסנדריה ב־1954, שם קבוצת צעירים יהודים מקומיים שגייס המודיעין הצבאי הישראלי פגעה במרכז המידע האמריקני ובמקומות ציבור.¹⁸ הדמיון בין שתי הפרשות חיזק את הטענה על אחריותה של ישראל להטלת הפצצות בבגדאד, מה גם שאת שתי קבוצות הפעילים גייסו אותם גורמי מודיעין. בן-גוריון וכן פורת דחו את הטענות.

גם לאחר שמרבית בני הדור הראשון של העולים הלכו לעולמם וצאצאיהם כבר היו מעורים ומבוססים היטב בחברה הישראלית המשיך הנרטיב הזה להתקיים בקרב קהילת יוצאי עיראק. משנות השמונים ואילך היה אפשר למצוא אזכור שלו גם בפרסומים אקדמיים של חוקרים פלסטינים וישראלים. הראשון שנרטיב זה נזכר במחקריו כגורם העיקרי להגירת יהודי עיראק היה ההיסטוריון הפלסטיני עבאס שבלאק במחקרו על הגירתם של יהודי עיראק שהסתמך בעיקר על מסמכים מן הארכיונים של בריטניה. ספרו פורסם ב־1986, ובו הוא ניתח גורמי דחיפה ומשיכה שהשפיעו על היקף יציאתם של היהודים מעיראק, הדגיש את מדיניות המאסרים והפגיעות הפוליטיות והכלכליות מאז מאי 1948 וטען שהנתונים שהציג לבדם אין בהם כדי להסביר את תופעת הגירת ההמונים. שבלאק תלה את ההגירה בשני גורמים: ההסכם בין עיראק לישראל על העברת היהודים לישראל, וחמשת אירועי הטרור בבגדאד המעידים על מה שהוא כינה 'ציונות אכזרית' (cruel Zionism). שבלאק סיכם: 'אין ספק שהפצצות הוטלו ברגע מכריע, כאשר נראה שגורמים אחרים אינם מבטיחים הגירה המונית. [...] בכל פעם שהפחדים שככו פצצה נוספת ניפצה את תחושת הביטחון, והתחזית של הישארות בעיראק נראתה קודרת יותר ויותר'.¹⁹ את המשכה של טענה זו אפשר למצוא במשנתו של מחמוד עבאס (אבו מאזן), יושב ראש הרשות הפלסטינית, כפי שפורסמה בעיתונות ב־2012, ולפיה ישראל השתמשה באמצעי טרור כדי לאלץ את יהודי עיראק לעזוב את חייהם הנוחים והמוגנים ולהגר אליה:

זה היה מצב היהודים שהועברו מעיראק לפלסטין כתוצאה ממזימה משולשת ציונית-בריטית-עיראקית, וכבר נחשף התפקיד שמילא דוד בן גוריון כאשר שלח לשם את נציגיו כדי להטיל אימה בלבות היהודים, והם פגעו בהם ורצחו אותם. אחר כך השאירו לאמצעי התקשורת את התפקיד להפיץ שמועות שהערבים הקיצוניים הם שעמדו מאחורי המעשים המתועבים הללו.

18 על הפרשה ראו אביעזר גולן, מבצע סוזאנה: הסיפור המלא של נדוני 'הפרשה', ידיעות אחרונות, תל אביב 1990.

19 Abbas Shibliak, *The Lure of Zion: The Case of the Iraqi Jews*, Saqi Books, London 1986, pp. 123-124. הספר יצא במהדורה שנייה בשנת 2005 בכתרת *Iraqi Jews: A History*. טענה זו נזכרת גם אצל Ali Ibrahim Abdo and Khairieh Kasmieh, *Jews of the Arab Countries*, Palestine Liberation Organization Research Center, Beirut 1971, p. 28 'סוכנים מסיתים הטילו מקלות דינמיט שגרמו רעש יתר מאשר נזק בשכונות יהודיות. פעולת טרור זו הביאה לכך שעוד 113,545 בני אדם עזבו'. הכותבים שניהם חוקרים פלסטינים, ואת הספר הוציא לאור מרכז המחקר של הארגון לשחרור פלסטין. התרגום שלי.

עבאס הרחיב את התפיסה הזאת אל כל יהודי ארצות ערב וטען שמעשי אלימות ציוניים הופעלו גם נגד יהודי סוריה, תימן, צפון אפריקה ומצרים וכי בן-גוריון שיגר את שליחיו 'כדי לעקור משם את היהודים בכוח ובהרג כדי שיצליח להביא מאות אלפי יהודים שחיו שם מאות שנים'.²⁰ הראשונה ששילבה את הנרטיב הזה במחקר הישראלי הייתה אלה שוחט, חוקרת תרבות ישראלית אמריקנית שמשפחתה עלתה מעיראק לישראל בעליית ההמונים. במאמר מכוונן ורבי-השפעה שפורסם ב־1988 באנגלית ולאחר מכן תורגם לעברית היא אימצה את הטענות שסוכנים ישראלים הטילו פצצות, הדגישה שהוטלה פצצה על בית הכנסת מסעודה שמתוב, וטענה שאירועים אלו בשילוב שיתוף הפעולה בין ישראל ובין גורמים תומכי בריטניה בממשלת עיראק עוררו בהלה גדולה בקרב היהודים ואילצו אותם לעזוב את עיראק. היא הסבירה: 'מדיניות זו כונתה על ידי תומכיה בשם "ציונית אכזרית" – משום שמגמתה הייתה לעקור יהודים מהגולה, גם אם לעתים חייבה שימוש באמצעים אלימים כלפיהם'. את מאמרה היא סיכמה: 'אותו תהליך היסטורי שנישל פלסטינים מרכושם, מאדמותיהם ומזכויותיהם הלאומיות-פוליטיות, היה קשור לתהליך שנישל יהודים ערבים מרכושם, מאדמותיהם ומשורשיהם בארצות ערב ובתוך ישראל עצמה – מההיסטוריה שלהם ומתרבותם'.²¹ זמן קצר לאחר מכן העלה תפיסות אלו הסוציולוג יהודה שנהב, שהיה מהמייסדים של הקשת הדמוקרטית הישראלית ומראשיה, והן זכו להד ציבורי נרחב. וכך כתב: 'איננו יכולים לשלול את האפשרות שהשליחים הציונים השתמשו בתקריות כדי להפחיד יהודים מהססים ולדרבן אותם להירשם'.²²

הנוסח הזהיר הזה לא נשמר במאמר שפרסמו חנן חבר ויהודה שנהב ב־2017 שכותרתו 'אלימות בגדאד (1950-1951), אלימות הארכיונים', ובו העלו את סיפור הפצצות בשמו של העיתונאי הישראלי ברוך נאדל ומנקודת מבטו.²³ באמצע שנות השישים הוזמן נאדל לכתוב על תולדות המחתרת הציונית בעיראק, ובעקבות ראינות עם יוצאי עיראק השתכנע

20 מחמוד עבאס, 'ישראל כפתה על יהודי עיראק להגר אליה', *maannews*, 7.4.2012, www.maannnews.net (אוחזר ב־4.4.2024). התרגום לעברית של המכון לחקר תקשורת המזרח התיכון (MEMRI), 29.4.2012, <https://www.memri.org.il/cgi-webaxy/item?3125>. וראו ציונית פתאל-קופרווסר, 'מגדל בבל של אבו מאזן', *ישראל היום*, 26.12.2019; עופר אדרת, 'מחמוד עבאס: היטלר רדף את היהודים משום שעסקו בכספים – ולא בשל יהדותם', *הארץ*, 6.9.2023.

21 אלה שוחט, *זכרונות אסורים: לקראת מחשבה רב־תרבותית (קשת המזרח, 2)*, בימת קדם לספרות, תל אביב 2001, עמ' 158-159. המאמר ראה אור במקור באנגלית: Ella Shohat, 'Sephardim in Israel: Zionism from the Standpoint of its Jewish Victims', *Social Text*, 19/20 (autumn 1988), pp. 1-35.

22 Yehuda Shenhav, *The Arab Jews: A Postcolonial Reading of Nationalism, Religion and Ethnicity*, Stanford University Press, Stanford, CA 2006, p. 123. הנושא מוזכר גם בגרסה בעברית של הספר, אך שם ציין שנהב כמה הסברים ולא נקט עמדה ברורה. ראו שנהב, *היהודים הערבים*, עמ' 123-125.

23 חנן חבר ויהודה שנהב, 'אלימות בגדאד (1950-1951), אלימות הארכיונים', *תיאוריה וביקורת*, 49 (חורף 2017), עמ' 148-129.

במעורבותה של מדינת ישראל, ובייחוד במעורבותו של בן פורת, באירועי הטרור בבגדאד. הוא פרסם את ממצאיו, ובן פורת הגיש נגדו תביעת דיבה. במאמר התבססו המחברים על ארכיונו האישי של נאדל, שמופקד באוניברסיטת ייל ובו שמורים מסמכיו בנושא ובעיקר המסמכים שאסף לקראת המשפט נגדו. חבר ושנהב הביאו במאמרם ציטוטים מפרסומיו של נאדל ובהם הטחת האשמות בבן־גוריון ובבן פורת: 'מהמסמכים עולה כי מרדכי בן פורת – לשעבר חבר כנסת מטעם רפ"י והמערך ושר בממשלת בגין – אחראי לסדרה של פיגועים נגד יהודים בבגדאד בשנים 1950-1951. [...] אין ספק שהפיצוצים הביאו לגידול מרשים בשיעורי ההרשמה להגירה בין מרץ 1950 ליוני 1951'. על האירוע בחצר בית הכנסת מסעודה שמטוב הם כתבו: 'לפי גרסתו של נאדל, יהודים ציונים הם שביצעו את ההתקפה הנפשעת על מנת להפחיד את היהודים המהססים ולעודד אותם להירשם ל'ציאה לישראל'.²⁴ בסיכום הדברים הם הביאו טענות אחרות של נאדל המייחסות לבן פורת שחיתות אישית ומוסרית, ולא הוסיפו את עמדתם שלהם בעניין ההאשמות הקשות הללו:

הוא מייחס לבן פורת סדרה של פשעים, ובראשם הטלת הרימוז וגרימת מוות וכן את ההסגרה והאחריות לתלייתם של שני מטילי הפצצות מטעם 'השורה', המחותרת הציונית בבגדאד. לטענת נאדל, בן פורת אף הואשם בגניבת סכומי כסף מן העולים מעיראק לישראל; נאדל קושר זאת ישירות לקשרים שהיו לבן פורת עם העולם התחתון בבגדאד ובעיקר עם עולם הזנות, שהוא עצמו הועסק בו כבר מגיל 17 [...]. הוא [=נאדל] מערער על הלגיטימיות שלו [=של בן פורת].²⁵

הטקסט המצוטט חושף בעיה מתודולוגית קשה, הנובעת מניתוח טענותיו של נאדל כטקסט ספרותי שאינו מחויב בהבאת ראיות. הם תיארו את דרכי מאבקו של נאדל ושיטת עבודתו במהלך משפט הדיבה ובחנו את רגשותיו, את הטקטיקה שהשתמש בה להצגת טענותיו ואת האופן המתוחכם שבו הציג שאלות לעדים, אבל הטענות עצמן, בכלל זה הטענה החמורה שבן פורת הוא שאחראי על הסגרתם של בצרי וצאלח לידי משטרת עיראק, לא נבדקו במאמרם, והאירועים שהתרחשו ברקע הטענות זכו לסקירה כללית, לא מעמיקה ולא ביקורתית. נראה ששאלת האמת ההיסטורית הייתה משנית בעיניהם. את האי־התמודדות אֵתה הם תירצו ב'שתיקת הארכיונים', דהיינו, בטענה שכל עוד מקצת מתיקי עיראק בארכיון המדינה חסויים אי אפשר לבדוק את אמתות הטענות. מתודולוגיה זו אפשרה להם להציג בשמו של נאדל טענות קשות ונחרצות בלי שיידרשו להוכיח אותן. בעייתיות זו בולטת עוד יותר משום שנאדל עצמו בעומדו מול בית משפט לא הצליח להוכיח את טענותיו, ובסופו של משפט הדיבה הוא חזר בו מכל האשמותיו והתנצל.²⁶

24 שם, עמ' 130, 132 ו-133, בהתאמה.

25 שם, עמ' 139. המחברים לא הסבירו על מה התבסס נאדל כשהאשים את בן פורת בהסגרתם של בצרי וצאלח לידי משטרת עיראק, וגם לא הביאו ראיות להאשמות הקשות האחרות שהובאו בשמו של נאדל. קשה להבין איך היעדר הביסוס להאשמות אלו חמק מעיניו של עורך כתב העת.

26 על המשפט מנקודת מבטו של בן פורת ראו: בן פורת, *לבגדאד וחזרה*, עמ' 219-220.

גם ההיסטוריון הישראלי הבריטי יליד עיראק אבי שליים, חוקר הסכסוך היהודי-ערבי במזרח התיכון, אימץ את טענת הקשר בין הפצצות ובין מדינת ישראל, ובינן לבין עליית ההמונים מעיראק. בספר הזיכרונות שהוציא לאור בעת האחרונה הוא טען שאמנם את הפצצה בבית הכנסת מסעודה שמטוב הטיל מוסלמי סוני בהוראת קצין משטרה בבגדאד, אלא שהאיש קיבל כספי שוחד מהציונים, ולפיכך בסופו של דבר ישראל היא שאחראית להטלת הפצצה. מעניין ששליים העלה טענה זו על אף הנתונים שהוא עצמו הביא, לפיהם בסוף דצמבר 1950, שבועיים לפני האירוע, כבר היו רשומים 90,000 מבקשים לצאת מעיראק מתוך 105,000 שיצאו אותה בסופו של דבר. השאלה המתבקשת היא: אם הרוב הגדול של יהודי עיראק כבר היו רשומים ליציאה, מדוע הוא ייחס לאירוע הטרור בבית הכנסת השפעה מכרעת על היקף ההרשמה ליציאה? יתר על כן, בהמשך לטענה זו הוא הגדיר את אירוע הטרור בבית הכנסת 'אחת הדוגמאות המזעזעות ביותר של הציונות האכזרית' שבהן נתקל במשך חמישים שנות מחקרו על הסכסוך הערבי-ישראלי.²⁷ מתקבל הרושם ששליים לא הצליח להשתחרר מן הנרטיב העדתי היהודי-עיראקי ששמע מילדותו והעדיף אותו על פני הממצאים ההיסטוריים המוכרים לו היטב.

נקודת מבט אחרת, המבוססת על ההקשר ההיסטורי של ההתרחשויות בעיראק בשנים 1948-1951, הציעה ההיסטוריונית אורית בשקין. היא ציינה את הידיעות שנשמעו בעיראק בעניין מעורבות הציונים בהטלת הפצצות בבגדאד אך הטילה ספק ביכולתם של היסטוריונים להכריע בשאלה מי הטיל את הפצצות, ואף הוסיפה שהפצצות לבדן אינן יכולות להסביר את התופעה של הגירת היהודים מעיראק. היא גם בחנה את התופעה כחלק מתהליך היסטורי ממושך יותר, שהפצצות לא היו בו אלא פרק אחרון.²⁸ ואכן, אין ספק שהיסטוריונים אינם יכולים לקבוע מי הטיל את הפצצות. יתר על כן, להלן אראה שלשאלה זו אין חשיבות מיוחדת, מכיוון שלהטלת הפצצות הייתה לכל היותר השפעה שולית על תהליך ההגירה של היהודים מעיראק.

על הקשר בין הגירת ההמונים מעיראק ובין הטלת הפצצות בבגדאד

תהליך יציאתם של היהודים מעיראק לישראל החל בעקבות חוק הוויתור על האזרחות שיזם ראש ממשלת עיראק, תופיק א-סווידי ושהועבר בפרלמנט העיראקי ב-9 במרס 1950.²⁹ החוק אפשר ליהודים להגר מעיראק בתנאי שיירשמו במשרד הפנים, ויתרו על

Avi Shlaim, *Three Worlds: Memoir of an Arab-Jew*, One World Publications, London 2023, chap. 7

Orit Bashkin, *New Babylonians: A History of Jews in Modern Iraq*, Stanford University Press, Stanford, CA 2012, pp. 207-208

29 חוק זה, ששמו בערבית 'ססקיט אל-ג'נסיה אל-עראקיה' – הוויתור על האזרחות העיראקית, תורגם לאנגלית *The Denaturalization Law*, ונקרא בעברית 'חוק הוויתור על הנתינות'. ואולם התרגום

אזרחותם ועל זכותם לחזור לעיראק ויעזבו אותה בתוך שבועיים לאחר שמשרד הפנים ישלול את אזרחותם.³⁰ תוקפו של החוק הוגבל לשנה אחת בלבד, עד 9 במארס 1951, אם כי נקבע שיהיה אפשר לבטלו גם במהלך השנה. בממשלת עיראק העריכו שמספר היוצאים יהיה פחות מ-10,000;³¹ אברהמים אל-כביר, ממנהיגי הקהילה, צפה שמספר היוצאים לא יעלה על 25,000;³² וההערכות בישראל היו גבוהות יותר – 30,000-70,000.³³ חוק הוויתור על האזרחות נועד לפקח על יציאתם הלא חוקית של יהודים מעיראק לאיראן וממנה לישראל ועל הכספים שהבריחו אל מחוץ לעיראק. תופעה זו של יציאת יהודים מעיראק התעצמה בסוף 1949, עם ביטול חוקי החירום אשר שררו בעיראק מאז יצא צבא עיראק למלחמה נגד מדינת ישראל ב-15 במאי 1948. בתוך חמישה חודשים, מינואר עד מאי 1950, הגיעו לטהרן מעיראק כ-4,000 יהודים. את התשתית לתנועת הבריחה הקימו שליחי המוסד לעלייה ב' באיראן. הם ניצלו את העוינות ארוכת השנים בין איראן לעיראק ונעזרו בדיפלומטיה, בקשרים אישיים ובשוחד. קשריו של שליח המוסד לעלייה ב' ציון כהן עם המודיעין האמריקני בטהרן ועם אישים בצמרת השלטון האיראני אפשרו להגן על היהודים שחדרו לתחומה של איראן מעיראק ולהסדיר את הטסתם לישראל, ואף קידמו את ההכרה דה פקטו של איראן במדינת ישראל. התמורה להכרה הייתה שוחד בסכום כולל של 100,000 דולר לשרים בממשלת איראן, ובהם גם ראש ממשלת איראן.³⁴ הדיונים בנושא התקיימו בתחילת 1950, ואיראן הייתה צפויה להכריז על הכרתה בישראל בתחילת מארס 1950. יש להניח שמהלך זה הבהיר לממשלת עיראק שאיראן לא תסייע בידה לעצור את זרם היהודים הבורחים ממנה ולמנוע את האנדרלמוסיה שנוצרה באזור הגבול.³⁵ לכאורה החוק שחוקקה ממשלת א-סווידי נראה ליברלי ומיטיב, אבל ההשלכות הקשות של אחדים מסעיפיו התבררו בשנים שלאחר מכן. ראשית, להבדיל מתנועות הגירה שבהן המהגר שומר על אזרחותו במהלך ההגירה ומוותר עליה רק לאחר שהתערה בארץ ההגירה, מיהודי עיראק נשללו אזרחותם וזכותם לשוב אל אדמת עיראק בעודם חיים עליה. שנית, שלילת האזרחות הייתה סופית ולא ניתנת לביטול, גם אם הנרשם התחרט וביקש להישאר,

לאנגלית ובעקבותיו התרגום לעברית אינם מדויקים, מכיוון שעל פי חוקת עיראק מ-1924 היהודים היו אזרחים עיראקים, ולא נתינים, והייתה להם זכות לבחור ולהיבחר לפרלמנט.

30 לפרטי החוק ראו: Shiblak, *The Lure of Zion*, p. 131.

31 שגריר בריטניה בעיראק המפרי טרווליאן אל משרד החוץ בלונדון, 7.3.1950 British National Archives (hereinafter: BNA), London, FO371/82478 EQ1571/8.

32 אברהם אל-כביר, *My Communal Life or Death of a Community*, 1964, p. 152. כתב היד לא יצא לאור, והוא נמצא במרכז מורשת יהדות בבל, אור יהודה.

33 פרוטוקול הנהלת הסוכנות היהודית, 20.3.1950, הארכיון הציוני המרכזי, S100/927; הלל, רוה קדים, עמ' 265.

34 Uri Bialer, 'Between Rehovot and Tehran: Gideon Hadary's Secret Diplomacy', *Israel Studies*, 17, 1 (2012), pp. 1-23.

35 פנחס זאבי, 'העניין הגדול: המדיניות הישראלית ביחס להעלאת יהודי איראן בשנים 1949-1952', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2017, עמ' 52.

ואילו הגבלת החוק לשנה אחת בלבד הייתה אמצעי לחץ על המתלבטים. בנסיבות אלו לא היו היהודים המהגרים זכאים לדרכון עיראקי, ותעודות המעבר שקיבלו בצאתם לדרך לא אפשרו להם להיכנס אל ארצות הגירה במערב. בכך למעשה הובטחה העברתם של יהודי עיראק לישראל – המדינה היחידה שהייתה מוכנה, אולי בלית ברירה, לקבל מהגרים יהודים נטולי דרכון, בלא בדיקות רפואיות ובלא מיון. שלישית, החוק לא הזכיר את רכושם של היהודים, והם הניחו שיצליחו להעביר אתם לפחות חלק ממנו.³⁶

בשלהי מארס 1950 הגיע לבגדאד שלמה הלל, נציג של חברת תעופה אמריקנית בשם 'ניר איסט' (Near East Air Transport), שהייתה חברת-בת של אל-על הישראלית ושל חברת השכר האמריקנית אלסקה. בפגישה של הלל עם ראש הממשלה תופיק א-סווידי ועם ממלא מקום נשיא הקהילה היהודית יחזקאל שמטוב נקבע הסכם לא רשמי בין עיראק לישראל – הסכם הלל-סווידי, שהסדיר את הטסת יהודי עיראק לישראל. בריטניה הצטרפה להסדר ואישרה למטוסים לנחות חניית ביניים בנמל התעופה של ניקוסיה, בירת קפריסין, שהייתה אז קולוניה בריטית, וכך אפשרה לעיראק להימנע מקשר ישיר ופומבי עם ישראל. לשם ביצוע החוק הוקמה יחידה מיוחדת במחלקת הדרכונים והנסיעות במשרד הפנים העיראקי, והעדה היהודית הקימה יחידת קשר לשיתוף פעולה עם שלטונות עיראק. את היחידה ניהלו פעילי התנועה הציונית.³⁷

אף שההרשמה לויתור על האזרחות החלה מיד אחרי חקיקת החוק, בחודש הראשון רק מעטים נרשמו, מכיוון שדרכי היציאה לא היו ברורות ומאחר שהתנועה הציונית בעיראק קראה לציבור להמתין. זרם הנרשמים גדל למן 10 באפריל 1950, לאחר שהטיסות הוסדרו ולאחר שהתנועה הציונית קראה ליהודים להירשם בהמוניהם. ההחלטה על קריאה זו התקבלה לאחר שב-8 באפריל 1950 הוטלה פצצה על בית הקפה אל-בידאא על גדות החידקל וארבעה יהודים נפצעו. למחרת נהרו כמה אלפי יהודים אל תחנות ההרשמה. עד סוף החודש נרשמו כ-23,000 יהודים,³⁸ ובספטמבר 1950 כבר היו רשומים כ-70,000.³⁹

במשפטים שהתנהלו בבגדאד, לא הייתה לאירוע הטרור בבית הקפה חשיבות מיוחדת, מכיוון שבשלב ראשוני זה ציוני עיראק הם שביקשו לעכב את ההרשמה וממשלת ישראל עדיין לא החליטה כיצד ובאיזה קצב תתנהל העלייה. הציונים טענו באותה העת שאנשי הימין הקיצוני בעיראק הם שהטילו את הפצצה, ומידע שפורסם בעת האחרונה אכן מטיל את האחריות לאירוע על אנשי מפלגת אסתקלאל. העיתונאי שאמל עבד אל-קאדר סיפר

36 על החוק ומשמעותותיו ראו גת, קהילה יהודית במשבר, עמ' 57-58; אסתר מאיר-גליצנשטיין, יהודי עיראק: היסטוריה ארוכה בארץ הפרת והחידקל, מכון בן-צבי, ירושלים (בדפוס), עמ' 215-216.

37 לפרטים ראו מאיר בצרי, מסע החיים (תרגום וערך נסים קוז), אגודת האקדמאים יוצאי עיראק בישראל, תל אביב 2023, עמ' 191.

38 גת, קהילה יהודית במשבר, עמ' 212-213, הערה 66. לדיווח של השגריר הבריטי בבגדאד ראו: Mack, *to Younger*, 26.4.1950, BNA, FO371, EQ1571/19.

39 גת, שם, עמ' 103.

שבשנת 1994 נפגש עם אדם המוזכר בראשי תיבות מש"ע, וזה העיד על השתתפותו שלו ושל אדם בשם טרב בקבוצת לוחמים שהקימה מפלגת אסתקלאל, שבראשה עמד עדנאן א-ראווי ומטרתה הייתה להניע יהודים להירשם ולצאת מעיראק:

הוחלט לפוצץ את קזינו אל-ביצ'אא' שמבקרים בו הרבה בחורים יהודים. אל-ראווי הודיע לנו שיספק לנו פצצות כדי להשליך אותן על הקזינו ולהפחיד את היהודים. אחרי כמה ימים הביא אל-ראווי את הפצצות והטיל עלי ועל ט' [=טרב] להשליך אותן על הקזינו. ביום שנקבע בחודש אפריל 1950 תקפנו בפצצות את הקזינו ואת היהודים היושבים בו, ברחנו והתחבאנו בבית ששכרנו עם יציאה לרחוב אבו אל-נוואס ליד הקזינו.⁴⁰

הראשונים שנרשמו לצאת מעיראק היו יהודים שנפגעו מן ההגבלות הכלכליות ומן הרדיפות הפוליטיות בשנים 1948-1949 ואיבדו את אמונם בעתיד היהודים בעיראק. הם חששו שהמשך הסכסוך היהודי-ערבי והיעדר הסכם שלום שיסיים את הסכסוך מאיימים על עתידם בעיראק, ידעו שבעוד פחות משנה יפוג תוקפו של חוק הוויתור על האזרחות, הסיקו שעדיף לעזוב במסגרת מאורגנת ומסודרת שסיפקו ממשלות עיראק וישראל, וראו בישראל אחראית לגורלם. עם יהודים אלו נמנו חברי התנועה הציונית ובני משפחותיהם, צעירים בלא אופק תעסוקתי ועניים שקיוו לשפר את מצבם בישראל. כעבור חודשים אחדים הצטרפו אליהם גם בני מעמד הביניים.⁴¹

הטיסות לישראל דרך קפריסין החלו באמצע מאי 1950 והיו אמורות להסתיים במאוס 1951, בתום שנה לחקיקת חוק הוויתור על האזרחות. אלא שבסתיו 1950 היה פער גדול בין מכסת העלייה המצומצמת שהקצתה ישראל ליהודי עיראק ובין המספר הגדול של הנרשמים ליציאה. פער זה היה תוצאה של מדיניות ישראל, שתיעדפה העלאת יהודים מרומניה ומפולין. עד ספטמבר 1950 עלו רק כ-10,000 יהודים מעיראק, ו-60,000 המתניו בתור לעלייה.⁴² בראשית ינואר 1951 מספר הנרשמים הגיע ל-86,000, ומהם יצאו כ-23,000 בלבד.⁴³ כך, למרות המשך הפינוי, עדיין המתניו ליציאה מעיראק יותר מ-60,000 יהודים. מדיניות העלייה של ישראל העמידה את יהדות עיראק בבעיה פוליטית וכלכלית קשה. יהודים שאזרחותם נשללה היו חייבים לעזוב את עיראק בתוך כשבועיים, וממשלת עיראק חששה פן הימצאותם של עשרות אלפי יהודים חסרי אזרחות בשטחה תביא לתסיסה ולמהומות ולפיכך האטה את התהליך לשלילת האזרחות שלהם, אבל לא מנעה את פיטוריהם מעבודתם ואת הידרדרות מצבם הכלכלי והחברתי. קשה במיוחד היה מצבם

40 יהודה, בייסורי נאולה, עמ' 152. מצוטט שם מתוך שאמל עכד אל-קאדר, תולדות התנועה הציונית בעיראק ותפקידה בהגירת היהודים בשנת 1950-1951, בגדאד 2013, עמ' 215-216. וראו גם נסים קוז, 'פצצות ועלילות על יהודי עיראק', האומה, 218 (מאי 2020), עמ' 80-83.

41 לניתוח המניעים והגורמים לעליית ההמונים מעיראק ראו מאיר-גליצנשטיין, יהודי עיראק, עמ' 216-225.

42 גת, קהילה יהודית במשבר, עמ' 103.

43 Baghdad to FO, 18.1.1951, BNA, FO371, EQ 1571/15, tel. 1572/4/51

של אלפי היהודים העניים אשר עזבו את ערי השדה ברחבי עיראק, או גורשו מהן, והגיעו לבגדאד. הם שוכנו במבני ציבור, ניזונו מתקציב הקהילה וחיו בתנאים קשים. עוד שינוי התחולל בעיראק. באמצע ספטמבר 1950 התחלפה הממשלה, ואת מקומו של תופיק א־סווידי, מי שזים את חוק הוויתור על האזרחות, שב ותפס נורי א־סעיד. עוד בהיותו ראש ממשלה ב־1949 העלה א־סעיד הצעות לגירוש יהודי עיראק כחלק מתכנית לחילופי אוכלוסין כפויים בין יהודי עיראק ובין פליטים פלסטינים.⁴⁴ עם שובו לשלטון הוא ראה בנסיבות הקיימות הזדמנות פז להעביר מעיראק את מרבית היהודים בלי שיידרש למלא את החלק הפחות נוח של התכנית – לקלוט מספר שווה של פליטים פלסטינים ובכך לסייע בפתרון בעיית הפליטים. כאמור, באותה העת המתינו יותר מ־60,000 יהודים לעלות לישראל, רבים מהם כבר ידעו שתנאי הקליטה בישראל קשים יותר ממה ששיערו בנפשם כאשר ויתרו על אזרחותם, ולא מעטים מהם העדיפו להישאר בעיראק. כדי שלא להחמיר את מצבם של היהודים דחתה ממשלת עיראק את הטיפול בשלילת אזרחותם, אבל היא לא הייתה מוכנה לאפשר להם לחזור בהם מהרשמתם ולהישאר בעיראק. להפך. ראש הממשלה היה נחוש בדעתו לעשות הכול כדי להוציא את היהודים בהקדם האפשרי מארצו. כאשר התברר שישראל אינה מוכנה להגדיל את מכסות העלייה ולהאיץ את היציאה הוא איים בגירוש מידי של היהודים.⁴⁵ חשוב לציין שנורי א־סעיד היה מדינאי רציונליסט ומפוכח, והתנהלותו בסוגיית היהודים אינה מעידה על אנטישמיות אלא נראית כמדיניות מחושבת של מנהיג אשר בחר לפתור את בעיית המיעוט היהודי בעיראק על ידי אימוץ מדיניות של העברת אוכלוסין – מדיניות שלא הייתה חריגה באירופה ובאסיה לאחר מלחמת העולם השנייה ובראשית המלחמה הקרה.⁴⁶

איומיו של א־סעיד זכו לפרסום נרחב באמצעי התקשורת בעיראק ובישראל והביאו להקשחת היחס כלפי היהודים בעיראק. השופט יעקב צמח, שאביו ששון צמח ייצג את יהודי מוצל בפרלמנט העיראקי, כתב בזיכרונותיו:

בעיני העיראקים מי שוויתר על נתינותו הוצא אל מחוץ לחוק. הוא outlaw. הגנת המשטרה והרשויות הוסרה ממנו. דמו ורכושו היו הפקר. יהודים פוטרו מעבודתם, תלמידים גורשו מבתי הספר, חייבים ערבים סירבו לפרוע חובם ליהודי הנושה במ. תחנות המשטרה סירבו לקבל תלונות יהודי נגד ערבי, היה צורך בהעזה רבה של יהודי בהגשת תלונה נגד ערבי. רשויות המס הכבידו את ידיהן על היהודים, הן העלו

44 גת, קהילה יהודית במשבר, עמ' 39-42.

45 על תכניותיו לגירוש היהודים ראו שם, עמ' 103-116.

46 על המעבר ממדיניות של הבטחת זכויות למיעוטים אל מדיניות של העברות אוכלוסייה ראו Frank, *Making Minorities History*, pp. 11-48. על נורי א־סעיד המדינאי בעיני השגריר האמריקני ראו Waldemar J. Gallman, *Iraq under General Nuri: My Recollections of Nuri al-Said*, 1954-1958, Johns Hopkins Press, Baltimore 1964. אף שהספר מתאר את השנים 1954-1958, לאחר היציאה ההמונית של היהודים, הוא זורע אור על האופי המעשי של האיש כשכיהן בראשות הממשלה.

דרישות דרקונויות חסרות בסיס כדי לנשל את היהודים משארית כספם. לגבי היהודי חסר הנתינות, אין דין ואין דיון, כך סברו העיראקים.⁴⁷

אירוע הטרור השני אירע ב-14 בינואר 1951 – רימון יד הוטל בחצר בית הכנסת מסעודה שמטוב בשכונת בתאוויז, שם המתינו מאות יהודים להסעתם לשדה התעופה ולהעברתם לישראל. חמישה מהם נהרגו ויותר מעשרים נפצעו.⁴⁸ לאירוע זה חשיבות רבה הן לנוכח הפגיעה הקשה בחיי אדם והן מכיוון ששבועות אחדים לאחר מכן החל פינוי המוני של מרבית יהודי עיראק. בין מארס ליולי 1951 עלו לישראל יותר מ-70,000 יהודים בטיסות מעיראק.⁴⁹ בדיווח לישראל על האירוע האשימו השליחים הציונים את אנשי הימין הקיצוני בעיראק,⁵⁰ אבל ברחוב היהודי עלו שמועות שהוא היה מעשה ידיהם של יהודים.

גם בשגרירות בריטניה התלבטו בשאלת זהותו של המפגע ומטרותיו. בדוח שנשלח מבגדאד למשרד החוץ בלונדון ב-27 בינואר 1951 הועלתה השערה שיהודים הם שהטילו את רימון היד כדי להסב את תשומת לבו של ממשלת ישראל למצבם הקשה של יהודי עיראק ולהאיץ את הטיסות לישראל. לפי השערה אחרת, אירוע הטרור נועד להאיץ ביהודים מבוססים שהחליטו להישאר בעיראק לשנות את דעתם ולהגר לישראל.⁵¹ כלומר, הבריטים לא סברו שאירוע הטרור הביא ליציאה ההמונית, אלא לכל היותר עודד את הצטרפותם של כמה אלפי עשירים יהודים. ואכן, עיון במסמכי הארכיונים הבריטיים, ובעיקר בדיווחים השוטפים על מספר היהודים שוויתרו על אזרחותם, מבהיר מעל לכל ספק שלא אירוע הטרור באמצע ינואר 1951 הביא לעליית ההמונים מעיראק. בדיווח אחר של שגרירות בריטניה למשרד החוץ שלה מ-18 בינואר 1951 נמסר שעד מועד זה נרשמו ליציאה מעיראק כ-86,000 יהודים⁵² – דהיינו, הרוב הגדול מ-105,000 היהודים שעלו בעלייה המוטסת מעיראק, נוסף לכ-15,000 יהודים שעלו בתקופה זו לישראל דרך איראן. לנוכח המספר הגבוה כל כך של הנרשמים אין ספק שלא היה צורך באירוע טרור כדי להניע יהודים לעזוב את עיראק – רובם כבר נרשמו ליציאה. מתברר אפוא שהקשר בין הפצצות ובין היקף העלייה מעיראק אינו אלא מיתוס. אמנם בינואר 1951 רק כ-20,000 עלו לישראל, אבל היתר, יותר מ-60,000 יהודים, כבר פוטרו מעבודתם, וממקצתם אף נשללה אזרחותם בעודם ממתנים למטוסים שייקחו אותם לישראל. מאמצע ינואר ועד שהסתיימה ההרשמה ב-9 במארס 1951 נוספו למבקשי היציאה 19,000 יהודים, רובם ממעמד הביניים

47 יעקב צמח, 'משלחת הפרלמנט העיראקי', בתוך: יצחק אבישור (עורך), מחקרים בתולדות יהודי עיראק ובתרבותם, ו, מרכז מורשת יהדות בבל, אור יהודה 1991, עמ' 86.

48 גת, קהילה יהודית במשבר, עמ' 149. בן פורת ציין בספר הזיכרונות שלו שנהרגו ארבעה אנשים. בן פורת, מארץ הולדת לארץ מולדת, עמ' 57.

49 גת, שם, עמ' 173.

50 בן פורת, לבגדאד וחזרה, עמ' 150-152.

51 Baghdad to FO, 27.1.1951, BNA, FO371, EQ1571/91

52 Baghdad to FO, 18.1.1951, ibid., FO371, EQ1571/15, tel. 1572/4/51

יהודית במשבר, עמ' 119.

הגבוה. יש להניח שאנשים אלו התלבטו במשך חודשים ארוכים, המתינו להבהרות על גורל נכסיהם, ובאותה העת הכריעו בעד הגירה. אולי הזעזוע בעקבות אירוע הדמים הוא שדחה אותם להירשם, אולי נוכחו לדעת שמרבית בני הקהילה מתכוונים לעזוב, ובהם רבים מבני משפחותיהם ולכן העדיפו לעזוב, ואולי חששו שבעתיד כבר לא יוכלו לצאת מעיראק. הפינוי ההמוני החל רק במאוס 1951, לאחר שב־30 בינואר החליט המוסד לתיאום, גוף משותף לממשלת ישראל ולהנהלת הסוכנות היהודית, להעלות את יהודי עיראק במבצע חירום הידוע בשם מבצע עזרא ונחמיה. בין מאוס ליולי 1951 הוטסו לישראל כ־70,000 יהודים מעיראק. כל מי שנרשמו ליציאה והמתינו לתורם לעלייה לאחר שוויתרו על אזרחותם העיראקית, גם מי שהתחרטו, חויבו לעזוב את עיראק. את הפרשה סיכם העיתונאי ג'קי חוגי:

הפיצוץ במסעודה שם טוב הפך לסלע מחלוקת עז ויצרי. הוא פיצל את המחנות בתוך העדה ומחוצה לה למאשימים ומצטדקים. הראשונים השתמשו בו כקלף ניגוח נגד המדינה. הנה, עוד לפני שהיגרו אליה, טענו, נהגה ישראל בעולי ערב בציניות אין קץ ושיחקה בגורלם [...] בקרב יוצאי עיראק המשיך הפולמוס לרחוש כגחלת. עד היום מתייחסים רבים למעורבות הישראלית בפשע כאל עובדה מוגמרת.⁵³

ב־9 במאוס 1951 פג תוקפו של חוק הוויתור על האזרחות ולמחרת הקפיא הפרלמנט העיראקי את נכסי היהודים שוויתרו על אזרחותם. פתחי החנויות נחסמו, חשבונות הבנק הוקפאו, כספות בבנקים הוחרמו, וזכויות לפנסיות ולתגמולים בוטלו. בן לילה התרוששו היהודים, בהם כ־40,000 שכבר עלו לישראל ויותר מ־60,000 שעדיין המתינו בעיראק. הערכות בעיראק מהתקופה היא על שווי הרכוש המוקפא הן 12-14 מיליון דינר. החוק להקפאת נכסי היהודים נשמר בסוד והתקבל בהפתעה גמורה, אף שהכנתו ארכה בלי ספק שבועות ארוכים. מכיוון שנושא הרכוש לא הוזכר כלל בחוק הוויתור על האזרחות, ומכיוון שבגל הראשון העולים הורשו להוציא חפצים, בכללם חפצי ערך, הניחו היהודים שיינתן להם לחסל בהדרגה את רכושם, למוכרו במחיר כלשהו, להבריח את הונם לאיראן, ומשם להעבירו לישראל או למקומות אחרים. רבים מהעולים מסרו ייפוי כוח לקרובים ומכרים שהתעתדו להישאר בעיראק כדי שיטפלו בחיסול רכושם בהדרגה ויעבירו להם כספים בעבורו. הם נותרו חסרי כול. הפגיעה הייתה קשה במיוחד בבני מעמד הביניים והמעמד הגבוה שהצטרפו אחרונים, מכיוון שהם לא הספיקו למכור ולו חלק מרכושם. גם הפקידים העיראקים בשדה התעופה הקשיחו את יחסם אל היהודים היוצאים: הם התעמרו בהם לפני עלייתם למטוסים והשחיתו את מטענם. כמו כן סכום הכסף שהותר ליהודים להוציא מעיראק הופחת – מ־50 דינרים לאדם ל־5 דינרים. בתום המבצע להעברת היהודים לישראל נותרה בעיראק קהילה קטנה ובה כ־7,000 יהודים בלבד, פחות מ־5 אחוזים מבני הקהילה.⁵⁴

53 ג'קי חוגי, '70 שנה לפצצות בבגדאד: התיאוריה על מעורבות יהודים חיה ונושמת', מעריב, 15.1.2021.

54 על הקהילה הקטנה שנותרה בתום הגירה של מרבית היהודים ראו נסים קוז, סופה של גולה, מרכז מורשת יהדות בבל, אור יהודה 2002.

אירועי הטרור לא פסקו גם לאחר שפג תוקפו של חוק הוויתור על האזרחות. ב־19 במאָרס 1951 הוטלה פצצה על בניין מרכז המידע האמריקני בבגדאד, ובאירוע היו פצועים אחדים. ב־10 במאי 1951 הוטלה פצצה ברחוב א־רשיד על חזית בניין חברת לאווי, שייבאה מכוניות אמריקניות. ב־5 ביוני 1951 הוטלה פצצה באותו הרחוב על חזית בניין סטנלי שעשוע, גם הוא יבואן של מכוניות אמריקניות. בשני הפיגועים האחרונים נגרם נזק אך לא היו נפגעים בגוף. שלושת האירועים הללו אינם יכולים להיקשר לניסיון להשפיע על הגירתם ההמונית של יהודי עיראק מכיוון שאירעו לאחר שפג תוקפו של חוק הוויתור על האזרחות והסתיימה ההרשמה לעלייה.

המודיעין הישראלי בעיראק ושאלת הפצצות

יוסף בצרי נולד בבגדאד ב־1923, למד בפקולטה למשפטים ועבד כפקיד במשרד האוצר העיראקי, ובה בעת גם היה מפקד בארגון השורה. בסתיו 1949, לאחר שעשרות מחברי תנועת החלוץ הציונית ואחדים מאנשי ארגון השורה נאסרו על ידי הבולשת העיראקית ועלה חשש פן בלחץ העיניים יוסגרו חברים נוספים ויתגלו מחסני הנשק של ארגון ההגנה, הוברחו מעיראק לאיראן עשרות מדריכים ומפקדים יהודים, בהם גם בצרי. הוא הגיע לטהרן ובה המתין לתורו לעלות לישראל.⁵⁵

באותה העת כבר הייתה טהרן מרכז חשוב לפעילות ישראלית. שלמה הלל הקים את המרכז שנה קודם לכן,⁵⁶ וציון כהן הצטרף אליו.⁵⁷ הקשרים שהשניים קשרו עם ראשי השלטון האיראני ובעיקר ההכרה דה פקטו של איראן בישראל בתחילת 1950 יצרו בסיס להקמתו של גרעין מודיעין בטהרן, וממנו היה אפשר לנהל את מגוון הפעילויות הישראליות החשאיות בעיראק, ובכללן גם את פעילות המודיעין. ואכן, באותה העת הייתה בטהרן נציגות של אמ"ן, ובראשה עמד מאיר (מקס) בינט (בנט), צעיר יליד הונגריה ששירת בעבדאן בתקופת מלחמת העולם השנייה מטעם חברת סולל בונה ואף למד פרסית. ככל הנראה הוא פעל גם בתוך עיראק, אך לאחר חודשים אחדים נאלץ לברוח מכיוון שפעילותו

55 יוסף מאיר, *מעבר למדבר: המחתרת החלוצית בעיראק*, מערכות, תל אביב 1973, עמ' 212.

56 שלמה הלל היה שליח התנועה הציונית לעיראק בשנים 1946-1947 ופעל בעיקר בתחום החינוך. ב־1948 הוא נשלח בשנית כדי לסייע לפעילות הציונית בעיראק בתקופת מלחמת העצמאות. הוא הגיע לאיראן ושם הצליח להבטיח מסלול בריחה מעיראק לדרום מערב איראן, ומשם לטהרן. בטהרן הוקם מחנה מעבר בשטח בית העלמין היהודי ובו המתינו הבורחים עד הגעת מטוסים שיטיסו אותם לישראל. על הקשרים הפוליטיים והמודיעיניים שבעזרתם בנה המסלול הזה ראו Bialer, 'Between Rehovot and Tehran'. על המחנה ראו זאבי, 'העניין הגדול'.

57 ציון כהן, יליד איראן 1916, חי בקיבוץ גשר הזיו והיה שליח המוסד לעלייה ב' בטהרן בשנים 1949-1951. ראו דוד קורן (עורך), *לטהרן וחזרה: מזיכרונותיו של ציון כהן (חג'י)*, ההוצאה לאור של משרד הביטחון, [חמ"ד] 1995.

התגלתה.⁵⁸ אחד מפקודיו של בינט, אורי בבאי-שפר, בעצמו יליד בגדאד, גייס את בצרי למודיעין הישראלי. איננו יודעים מה אמר בבאי לבצרי וכיצד שכנע אותו לעזוב את חוף המבטחים בדרך לישראל ולחזור לעיראק. מכל מקום, לאחר הכשרה קצרה לתפקיד שב בצרי וחצה את הגבול, הפעם לתוך עיראק. הוא חזר לבגדאד, פתח משרד ועבד כעורך דין עצמאי.⁵⁹ במשך שנה וחצי הוא עמד בראש רשת ריגול שבמסגרתה פעלו אישים בצמרת השלטון העיראקי. בן פורת כתב עליו ש'היה בעל מהלכים בקרב הפקידות הגבוהה בעיראק'.⁶⁰

בצרי לא פעל לבדו. לצדו פעלו בבגדאד מרגלים ישראלים והם דיווחו לגורמי ביון ישראליים – לאמ"ן ולמשרד החוץ. כולם היו בקשר עם שליח המוסד לעלייה ב', בן פורת, שניהל את מבצע העלייה לישראל וגם היה אחראי על איסוף מודיעין, העברת כספים לאנשי המודיעין בעיראק ושיגור חומרי המודיעין לישראל. המידע הועבר לישראל בשידורי מורס באמצעות האלחוט של המחתרת הציונית, וכשהמסמכים היו רבים וארוכים הם הוחבאו במפלט של מכונית שנסעה בין בגדאד לעבדאן. משהחל מבצע עזרא ונחמיה הועבר מידע גם בטיסות, בפיקוחה של הדיילת אילנה מרקוס.⁶¹ בן פורת היה מעורב גם הוא באיסוף מודיעין. המקורות שלו היו אישים יהודים שהיו מקורבים לשלטונות, בהם יוסף אל-כביר, עורך דין ידוע, יועץ של חברות מסחריות בריטיות ומומחה בשאלות משפטיות שיעץ גם לשלטונות עיראק,⁶² שהיה אחיו של אברהם אל-כביר, מי שהיה מנכ"ל משרד האוצר העיראקי במשך שנים רבות וממנהיגי הקהילה היהודית. בן פורת ידע על שליחותו הסודית של בצרי, הם היו חברי ילדות, והוא אף העביר לו כספים לצורך פעילותו, אך לא התערב בה.⁶³ גם גורג'י לאווי, צעיר יהודי שהיו לו עסקים בעיראק ובאיראן, מילא תפקיד חשוב ברשת הריגול. גם אותו גייס לתפקיד אורי בבאי. כל האנשים הללו עבדו עם אגף המודיעין הצבאי, אך גם מחלקת החקר של משרד החוץ בישראל החלה לגלות עניין בעיראק, ובסוף 1950 שיגרה לעיראק את פיטר היינץ יניב, מרגל ישראלי שפעל תחת השם רוברט רודני. יניב, יליד המבורג 1922, גדל והתחנך באנגליה ולחם בשורות המודיעין של הצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה. לאחר הקמת המדינה הוא עלה לישראל ועבד בשירות הידיעות של ההגנה (הש"י) ובמחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. בשליחותו לעיראק הוא פעל לבדו אבל העביר מידע לישראל דרך בן פורת, ודרכו גם הועברו לו כספים.⁶⁴

58 'המצבה במעלה ההר: סיפורו של מאיר (מקס) בינט', אתר המרכז למורשת המודיעין, <https://tinyurl.com/65kxnxwy> (אוחזר ב-26.12.2022). בתחילת 1952 יצא בינט למצרים למשימת ריגול והתערה בצמרת השלטון המצרי. הוא נתפס בעקבות נפילת הרשת הציונית במצרים באמצע 1952 והתאבד בכלא ב-21.12.1954, כנראה לאחר שממשלת עיראק ביקשה את הסגרתו.

59 מאיר, *מעבר למדבר*, עמ' 209.

60 בן פורת, *לבגדאד וחזרה*, עמ' 169.

61 שם, עמ' 123-124.

62 שם, עמ' 169.

63 שם.

64 שם, עמ' 171.

בפברואר 1951 הגיע לבגדאד שליח נוסף של מחלקת החקר במשרד החוץ – יהודה תגר (תגר), יליד ירושלים 1922, קצין בצה"ל. גייס אותו לתפקיד ארתור בן נתן, מבכירי מחלקת החקר במשרד החוץ. בדרכו לעיראק עבר תגר בטהרן ושם קיבל מידיו של בינט, ראש שלוחת המודיעין המקומית, דרכון איראני על שם אסמעיל מהדי סאלחון. בינט היה איש הקשר של תגר, וכאשר תגר יצא לאיטליה לאחר שלושה חודשי פעולה הוא נפגש אתו שם והעביר לו מידע.⁶⁵ תגר היה אמור להחליף את בן פורת בניהול רשתות המודיעין הישראליות בעיראק ומיד עם הגיעו גויס בית הלחמי, מחברי ארגון השורה, שהיה אז בן 18, לתפקיד רכז מודיעין – הוא היה אחראי על המגעים עם הסוכנים ותיווך בינם לבין תגר.⁶⁶ מכשיר האלוטו, שפעל בבגדאד מאז 1943, היה אמור לעבור לאחריותו של תגר לאחר שובו של בן פורת לישראל ובינתיים פעל תגר תחת פיקודו של בן פורת והמשיך לשרת בענייני העלייה והמודיעין.

המסמכים ששלחו בצרי וחברים אחרים ברשתות המודיעין שפעלו בבגדאד עדיין חסויים, אבל ממידע שהתפרסם במהלך משפטם של אנשי המודיעין בבגדאד התברר שהם כללו פרוטוקולים מיישובות הפרלמנט, נוסחי חוקים הקשורים ליהודים, דוחות צבאיים, פרטים אישיים על מנהיגים פוליטיים וסקירות על יחסי החוץ ועל ענייני הפנים של עיראק.⁶⁷ הדיווחים כללו גם את הדוח הסודי של הוועדה הפרלמנטרית שבדקה את כישלון הצבא העיראקי במלחמה נגד מדינת ישראל ב-1948. הדוח נלקח מבית הדפוס ובמשך שעות אחדות הועתק ונשלח לישראל. שנים אחדות לאחר מכן הוא פורסם בישראל בתרגום לעברית.⁶⁸

מערך מודיעין ישראלי בעיראק לא היה תופעה חדשה. ראשיתו כבר ב-1931, עם הבלחתם של ניצני מעורבותה של עיראק בסכסוך הערבי-יהודי בארץ ישראל,⁶⁹ והוא התחזק בשנות הארבעים, לאחר הקמת תנועה ציונית שפעלה במחתרת במדינה שאסרה

65 על פי דוח השופט החוקר כאמל שאהין, אשר הוכרח לישראל באותם ימים. לפרטי הדוח ראו שטרסמן, *בחזרה מן הגרדום*, עמ' 114-116.

66 בן פורת, *לבגדאד וחזרה*, עמ' 170-171.

67 מתוך דוח השופט החוקר כאמל שאהין. ראו שטרסמן, *בחזרה מן הגרדום*, עמ' 114-116. מידע זה מתבסס על חקירתו של תגר ובעיקר על מסמכים של אנשי רשת המודיעין הישראלית שנתפסו במחבוא בחדרו של תגר והוזכרו בפרוטוקול דיוני המשפט אשר פורסם בעיתונות הערבית.

68 *מאחורי הפרגוד: ועדה פרלמנטרית עיראקית על המלחמה בישראל* (תרגם שמואל שגב [סבאג]), מערכות, [תל אביב] 1954. על השגת המסמך ראו שמואל (סמי) מוריה ויוסף ארגמן, *נשף המסכות: מבצעים ופרשיות במחתרת, בשב"כ ובמוסד*, משרד הביטחון ומודן, [תל אביב] 2022.

69 ב-1931 נשלח לעיראק ראובן זסלני מטעם המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית כדי להקים מערך של סוכנים שישלחו דיווחים בעניינים מדיניים, כלכליים ואחרים. סירוי בכורדיסטן העיראקית והקשרים שקשר שם היו התשתית לתפיסת ברית הפריפריה, שהתבססה על קשרים עם תורכיה ואיראן ושהנתחה את מדינת ישראל בעשוריה הראשונים. ראו יוסי מלמן ודן רביב, *מלחמת הצללים: המוסד וקהילת המודיעין*, ידיעות אחרונות, תל אביב 2012, עמ' 54-55. וראו גם חגי אשד, *מוסד של איש אחד: ראובן שילוח*, עידנים, תל אביב 1988.

על פעילות ציונית כבר באמצע שנות השלושים. במאוס 1948 נשלח לעיראק שמואל מוריה (סמי מועלם), כדי לבצע שתי משימות: לשלוח מעיראק לישראל צעירים המתאימים להתגייס לצבא הישראלי ולהשתתף במלחמה, וגם לדווח על היקף כוחות הצבא והאספקה שנשלחו מערבה לקראת מלחמה בארץ ישראל.⁷⁰ בסוף 1948 הייתה ישראל מדינה קטנה ומבודדת שזה עתה יצאה ממלחמה על קיומה וכבר צפתה סיבוב שני של לחימה. אמנם צבא עיראק הובס, אך עיראק לא הכירה בהסכמים להפסקת האש ואף לא בהסכמים לשביתת הנשק שנחתמו באביב 1949, והיא גם לא ויתרה על התקווה לכונן מדינה פאן-ערבית במזרח התיכון בראשותה. לקברניטי ישראל היה ברור שגם בעתיד עיראק תהיה כוח אזורי חשוב העלול להיות מעורב במלחמה הבאה. לכן הייתה חשיבות רבה בהשגת מידע – צבאי, מדיני, כלכלי – על עיראק, על מנהיגיה ועל המתרחש בקרבה. בצרי ואתו כל חברי הרשת הישראלית סייעו לישראל בהשגת המידע הזה.⁷¹ יש להזכיר שברקע פעילותם זו התרחשה המלחמה הקרה בין הגוש הסובייטי ובין הגוש המערבי הליברלי.

באותה העת ארגנה ישראל מחדש את גופי המודיעין שלה. ב-13 בדצמבר 1949, בעת שבצרי גויס למודיעין, הוטל על ראובן שילוח להקים מוסד לריכוז של פעולות המודיעין ולתיאום ביניהן ולעמוד בראשו.⁷² ואולם חלפה שנה שלמה עד שהמוסד מילא תפקיד חשוב ורב-ערך.⁷³ השינוי התאפשר לאחר פירוק של מחלקת החקר במשרד החוץ, ובמקומה צמח המוסד למודיעין ולתפקידים מיוחדים. אז התחיל תהליך הכפפתם של גורמי המודיעין שפעלו בעיראק למוסד, ולפיכך כשנשלח תגר לעיראק בתחילת פברואר 1951 הוא יצא כאיש מחלקת החקר של משרד החוץ אך כשהבולשת העיראקית לכדה אותו שלושה חודשים לאחר מכן, במאי 1951, הוא היה איש המוסד למודיעין ולתפקידים מיוחדים. רשתות המודיעין של ישראל בעיראק לא היו אמורות לעסוק בנשק ובחומרי חבלה, אבל אחדים מאנשי המודיעין, בהם בצרי ובית הלחמי, היו בעברם חברי השורה, ונראה שקשריהם עם הארגון ועם חבריו לא פסקו גם לאחר שעברו לפעול בתחום הריגול הישראלי.

ארגון ההגנה היהודי בעיראק, מחסני הנשק וסוגיית הפצצות

השורה, ארגון ההגנה היהודי בעיראק, היה הגוף הראשון שייסדו השליחים הציונים ב-1942, מיד עם הגעתם לבגדאד. הוא נועד להגן על יהודי העיר במקרה של הישנותן של פרעות בנוסח הפרהוד שהתרחש שנה קודם לכן, ביוני 1941, והתבסס על ארגון

70 שמואל מוריה (סמי מועלם) נולד בבצרה ב-1923, היה פעיל בתנועה הציונית ובארגון ההגנה בעיר ולאחר מכן פעל כשליח עלייה. הוא עלה לישראל בשלהי 1947 וזמן קצר אחר כך נשלח בחזרה לעיראק. על פעילותו בעיראק ב-1948 ראו מוריה וארגמן, *נשף המסכות*, עמ' 190-205.

71 על חומרי המודיעין שהעביר תגר לבינט ראו שטרסמן, *בחזרה מן הגרדום*, עמ' 115.

72 יוסי מלמן, 'כך ייסד בן גוריון את המוסד', *הארץ*, 15.10.2009.

73 שמעון אביבי, 'מתי הוקם המוסד?', *מבט מל"מ*, 51 (פברואר 2008), עמ' 40.

מקומי, שבאב אל-אנקאז (נוער ההצלה), שיסדה קבוצת צעירים יהודים לאחר הפרהוד והשליחים הציונים פירקוהו. ארגון השורה פעל ברצף במשך כעשור, בהנהגתם של שליחי הפלמ"ח דן רם ומרדכי בנצור (בינצ'בסקי) ובכפוף למפקד הפלמ"ח יגאל אלון.⁷⁴ באמצע שנות הארבעים הוקמו סניפים קטנים בבצרה ובכירכופ,⁷⁵ ובשלהי מלחמת העצמאות היו בארגון כ-300 חברים, רובם בבגדאד. הארגון צבר מאז הקמתו כלי נשק רבים והם הוסתרו במקומות מחבוא בבתי היהודים ונועדו לשימוש בשעת חירום. גם כלי נשק אחרים, שנועדו לאימונים והיו בשימוש שוטף, היו שמורים במקומות מחבוא בבתי היהודים.⁷⁶

במשך כל תקופת קיומו של ארגון השורה היה חשש שיתגלו כלי הנשק, והחשש התגבר באביב 1951, כאשר התברר שמרבית יהודי עיראק כבר נרשמו לצאת מהמדינה ורק אלפים ספורים יישארו בה. בתי היהודים החלו להתרוקן מתושביהם, ובכמה מהם נותרו מוטמנים מחסני נשק ותחמושת, ברובם מתחת לרצפת הבית, ועלה חשש שהדיירים החדשים יגלו את מקומות המסתור. אנשי השורה התלבטו: אם להחזיק בנשק, אף שמרבית היהודים עתידיים לעזוב בקרוב והמטרה שלשמה נאסף הנשק תחדל להתקיים, או להיפטר ממנו, אולי להשליכו לנהר החידקל. שליח ההגנה רפאל צוראני ושליח העלייה מרדכי בן פורת פנו אל שולחיהם בישראל וביקשו הנחיות. לא ברור אם קיבלו אותן.⁷⁷ בסופו של דבר הוחלט לשמור את הנשק, אבל לא בבתים פרטיים אלא במבני ציבור יהודיים, בעיקר בבתי כנסת. לשם כך נבנו מחסני נשק חבויים חדשים, רוקנו המחסנים בבתי המגורים, ותכולתם הועברה אל החדשים. צאלח, הסנדלר הצעיר, עסק בבניית מקומות מחבוא בבתי הכנסת וסייע בהעברת נשק ותחמושת מן הישנים אל החדשים. במאי 1951, לקראת סיום הרכבת האווירית, הואצה העברת הנשק אל מקומות המחבוא החדשים, וצאלח התבקש לדחות את מועד עלייתו ארצה. ב-10 ביוני עצרה אותו משטרת עיראק.

74 על ארגון ההגנה בעיראק ראו מאיר, **מעבר למדבר**; מרדכי ביבי, **המחתרת הציונית-חלוצית בעיראק, 1948-1945**, ד, ארגון יוצאי המחתרת הציונית, [חמ"ד] 2005, עמ' 1034-1031; Esther Meir-Glitzstein, *Zionism in An Arab Country: Jews in Iraq in the 1940s*, Routledge, London and New York 2004, pp. 177-191.

75 ביבי, שם, עמ' 1066-1082.

76 על כמות כלי הנשק שהיו בידי השורה במאי 1948 ראו מאיר, **מעבר למדבר**, עמ' 164-165: יותר מ-50 סטנים וטומיגנים, מעל 170 אקדחים מסוגים שונים, יותר מ-300 רימונים, וכן תחמושת וחומרים להכנת בקבוקי תבערה, כ-13,000 כדורי אקדח, קרוב ל-8,000 כדורי סטן ויותר מ-1,500 כדורי טומיגן. סיכומים אלו ביסס יוסף מאיר, שהיה מפקד הרובע היהודי הישן של בגדאד, על סמך נתונים שמסרו מפקדי השכונות בבגדאד ועוזריהם ועל דיווח של מפקדי ההגנה מבצרה ומכרכוך. לפירוט ראו עדויותיהם של מפקדי ההגנה, את"ה, 100/79. רובו הגדול של הנשק היה מצוי במחסני ההגנה בבגדאד: 10 טומיגנים, 1 תת-מקלע גרמני, 25 סטנים, 114 אקדחים ו-245 רימונים. הכסף למימון רכישות הנשק הגיע בחלקו הגדול מארץ ישראל, והיתר ממגביות מקרב היהודים בבגדאד.

77 על בקשת הנחיות לעתיד הנשק ראו הלל, **רוח קדים**, עמ' 331.

מקריסת רשתות המודיעין אל נרטיב הפצצות

במאי 1951, בשיא פעילותה של הרכבת האווירית, קרסו רשתות הריגול הישראליות בעיראק, ואתן קרסו מוסדות התנועה הציונית וארגון השורה. המפולת החלה ב־22 במאי כאשר משטרת עיראק תפסה את תגר ובן פורת בעת שיצאו מביקור פזיז באורוזדי־בק, הכולבו הגדול והמפואר של בגדאד. הכיסוי של תגר כסוחר שטיחים מאיראן נחשף מיד, מכיוון שהגיע בדרכון איראני אך לא ידע פרסית, ונראה שזוהה עוד לפני המעצר על ידי פליט פלסטיני. עוד כשלים התגלו בהתנהלות של אנשי המודיעין: בכיסו של תגר היה פנקס טלפונים, ובחדר מגוריו נחשף מחבוא בתחתית מגרה ובו נמצאו מסמכים שכללו שמות ומספרי טלפונים של אנשי הקשר שלו ודוחות שמסרו לידיו. הבולשת העיראקית פתחה במצוד אחר אנשי המודיעין הישראלים וסייעניהם המקומיים. המעצרים והחקירות כללו עינויים קשים, והביאו לחשיפת אנשים נוספים.

כבר בראשית החקירות התברר שחוקרי המשטרה העיראקית, יותר משחיפשו מרגלים, חיפשו טרוריסטים: הם חיפשו את האנשים שבין אפריל 1950 ליוני 1951 הטילו פצצות בחמשת האתרים שהוזכרו לעיל. החוליה החלשה, מי שקישר בין רשת הריגול ובין אנשי ארגון השורה היה צאלח. הוא נשבר לאחר עינויים קשים והוליך את חוקריו אל מחבוא נשק בביתו של בית הלחמי, איש ארגון השורה והמודיעין הישראלי אשר הצליח לעזוב את עיראק ימים ספורים קודם לכן. בצד כלי נשק ותחמושת נמצאו במחבוא רשימות של חברי ארגון השורה, חוברות הדרכה וכן רשימות של סליקים בבתי יהודים ושל הסליקים החדשים שהוקמו בבתי הכנסת. בתוך זמן קצר נחשפו מרבית מחסני הנשק של ארגון ההגנה בבגדאד.⁷⁸ לאחר מכן חתם צאלח על הודאה לפיה הוא השתתף עם בית הלחמי ובצרי בהטלת פצצות בשלושת אירועי הטרור שאירעו בין מארס ליוני 1951. בעקבות הממצאים הללו יצאו חוקרי משטרת עיראק בהכרזה על פיענוח אירועי הטרור בבגדאד.

כאמור, זמן קצר לאחר מכן נערכו בעיראק שלושה משפטים: הראשון עסק בהטלת הפצצות, השני בהחזקת נשק וחומרי חבלה, והשלישי בריגול. כשמונים בני אדם נעצרו לחקירה וכשלושים מתוכם הועמדו למשפט. בצרי וצאלח הוצאו להורג, הנאשמים בהחזקת נשק נידונו לתקופות מאסר שונות עם עבודות פרך, ואנשי רשתות הריגול נידונו לחמש שנות מאסר עם עבודת פרך. תגר שנידון למאסר עולם עם עבודת פרך היה האחרון ששוחרר, לאחר שזכה בחנינה בשנת 1960.⁷⁹

על פי כתב האישום במשפט הראשון, צאלח הטיל פצצה לעבר מרכז המידע האמריקני ברחוב א־רשיד ב־19 במארס 1951, בעוד בצרי המתין לו במכונית בקרבת מקום. באירוע נפצעו אנשים, והשניים נמלטו לאחר ההתפוצצות. השניים גם הואשמו שהניחו חומרי נפץ בחזית בניין חברת לאווי ברחוב א־רשיד ב־10 במאי והתפוצצות גרמה נזק לבניין, וכן הם

78 חוקרי המשטרה המקומית איתרו 12 מחסני נשק – בבתי פרטיים ובבתי כנסת. ראו מאיר, מעבר למדבר, עמ' 211. לפירוט כלי הנשק ראו הלל, שם, עמ' 333.

79 שטרסמן, בחזרה מן הגרדום, עמ' 127.

הואשמו שבליל 5 ביוני 1951 הניחו חומרי נפץ בחזית בניין שעשוע, אף הוא באותו רחוב, וגם לבניין זה נגרם נזק. התובע ציין שחבאזה (הוא בית הלחמי) היה שותף לשלושת אירועי הטרור אך נמלט והגיע לישראל.⁸⁰ שלושת כתבי האישום הללו התבססו על הודאתו של צאלח, שהתקבלה, כאמור, אחרי עינויים קשים, ובלא כל ראיות תומכות. בצרי הכחיש את מעורבותו בהטלת הפצצות.

עיון בפרטי כתב האישום חושף כמה נתונים מפתיעים. ראשית, בשיח הציבורי בישראל הפעילים הציונים מואשמים שהטילו פצצות בכל חמשת אירועי הטרור, בדגש על בית הכנסת מסעודה שמטוב, שנרחשו בו חמישה יהודים, ובכך דחפו ליציאה המונית של מרבית יהודי עיראק, אבל בית המשפט העיראקי פסק את אשמתם של בצרי וצאלח רק בשלושה אירועים, שהתרחשו בין מארס 1951 ליוני 1951 ובהם נפצעו אנשים אחדים ונגרם נזק למבנים אך איש לא נהרג. מתוך חמשת אירועי הטרור שהתרחשו בבגדאד, הם לא הואשמו בביצוע הפיגוע בבית הכנסת. אמנם הושמעו הצהרות שקשרו את בצרי וצאלח גם לאירוע הטרור בבית הכנסת, אך האירוע לא נכלל בכתב האישום והשניים מעולם לא נשפטו על רצח. יש להניח שמשטרת עיראק לא הייתה מהססת לעשות זאת לו הצליחה לקשור אותם לאירוע זה. גם אירוע הטרור הראשון, מאפריל 1950, שכאמור ביצעו אנשי אסתקלאל, לא הוזכר כלל במשפטם של השניים. שנית, שלושת האירועים שבשלהם הואשמו בצרי וצאלח התרחשו לאחר שפג תוקפו של חוק הוויתור על האזרחות והסתיימה ההרשמה לעלייה. מכאן שבית המשפט בעיראק לא ראה בטרור את הגורם להיקף הגדול של יציאת היהודים מעיראק וגם לא טען שישאלה היא שאילצה את יהודי עיראק להגר אליה.

אם כך, מה היו יכולים להיות המניעים של מדינת ישראל להטלת הפצצות בשלושת אירועי הטרור שבהם הואשמו בצרי וצאלח? אירועים דומים התרחשו במצרים בפרשת עסק הביש ב-1954, ובגלל הדמיון נכרכו שני המקרים זה בזה בשיח הישראלי והוזכרו בכל דיון בפרשה. ואולם בפרשת עסק הביש במצרים היה מניע ברור: אירועי הטרור נועדו להטיל ספק ביציבותה של מצרים, לסכסך בינה ובין בריטניה וארצות הברית, ובכך למנוע את פינוי הכוחות הבריטיים ממנה. אבל באירועי הטרור בעיראק קשה להצביע על מניע ישראלי, שהרי הטסת היהודים לישראל הגיעה לשיא בחודשי הקיץ של 1951 וכבר הייתה לקראת סופה, והאינטרס החשוב ביותר של ישראל היה לשמור על השקט בעיראק ולאפשר לרכבת האווירית להתנהל בלא הפרעה. הטלת פצצות בבגדאד בזמן הפעלתה של הרכבת האווירית עמדה אפוא בסתירה לאינטרס הזה.

למרות כל זאת, אנשי רשתות המודיעין היהודים שנכלאו בעיראק היו בטוחים שלפחות באירוע אחד, שהתרחש ב-5 ביוני 1951, פעילים ציונים היו מעורבים. הם אמרו זאת בפירוש בעדויותיהם לפני ועדת החקירה בישראל שבדקה ב-1960 את פרשת הפצצות בבגדאד, לאחר שחרורו מהכלא של תגר, אחרון הכלואים.⁸¹ 12 עדים הופיעו לפני הוועדה,

80 שם, עמ' 128.

81 דוח הוועדה הובא בשלמותו אצל בן פורת, לבגדאד וחזרה, עמ' 340-342. 'הוועדה הופתעה לשמוע מפי מרבית העדים נימה של האשמה בלתי-מבוססת מבחינה עובדתית, לפיה נורקו הפצצות על ידי

בהם בעלי תפקידים בכירים בניהול מבצע היציאה (בהם איתן שמש, יצחק [אידי] סופר ויצחק אליאש) וברשתות הריגול הישראליות שהשתחררו מן הכלא העיראקי. כולם היו שותפים לעמדה זו. הוועדה פסלה חשדות אלו.⁸² ואולם לפני שנים אחדות חשף תגר שאת הפצצה הטיל בית הלחמי, כדי לסייע לחבריו ולשכנע את החוקרים שתגר ובן פורת, שהיו אז עצורים, לא הם שהטילו את הפצצות, ובכך להצילם ממוות.⁸³ ואולי הוא ביקש להציל את איש הרשת שלו, אפרים לטיף, שנאסר יום קודם לכן. ואולי עשה זאת מסיבה אחרת, לא ברורה. בית הלחמי נמלט באותו לילה לישראל, אבל הפצצה, בין שהטיל אותה בין שלא, לא רק שלא עזרה לחבריו בצרי וצאלח, שנאסרו ימים אחדים לאחר מכן – הם הואשמו בהטלתה.⁸⁴

כלל הנתונים הללו תומכים בטענתה של בשקין שאי אפשר לקבוע בוודאות מי השליך את הפצצות. אמנם היום מסתמנת הסכמה לכך שהאירוע הראשון היה מעשי ידיהם של אנשי אסתקלאל, וככל הנראה האחרון היה מעשה ידיו של בית הלחמי, אבל האירוע הקשה ביותר, הפיגוע בבית הכנסת מסעודה שמטוב, לא פוענח, וככל הנראה לא יפוענח גם בעתיד. מה שעולה בבירור מהנתונים הוא שאין כל קשר בין היקף ההגירה היהודית ובין אירועי הטרור הללו. כאשר הוטל הרימון בבית הכנסת מסעודה שמטוב, מרבית יהודי עיראק כבר היו רשומים לעלייה, 60,000 מהם המתנינו, במצוקה כלכלית, למטוסים אך פינויים התעכב ונורי א-סעיד איים לגרש אותם מעיראק. לישראל לא היה כל מניע לעודד הרשמה נוספת לעלייה בשלב זה. כל התאוריות על הקשר בין טרור ישראלי ובין עלייה נרקמו במשך הזמן, לאחר שהעלייה הסתיימה, וכולן נועדו לשרת אינטרסים מאוחרים לתקופה שבה הוטלו הפצצות. נוסף על כך, שלושת אירועי הטרור שהואשמו בהם בצרי וצאלח לא היו קשורים לעלייה, אבל אם אכן שני האירועים הראשונים, ממארס וממאי 1951, היו מעשה ידיהם של בצרי וצאלח, לא ברור מה הייתה מטרתם, שהרי הם התרחשו בתקופת השיא של פינוי יהודי עיראק, כששמירה על השקט הייתה אינטרס של ישראל. ואשר לפצצה האחרונה – גם אם אכן השליך אותה בית הלחמי כדי להגן על חבריו שנתפסו, גם היא אינה קשורה כלל לסוגיית ההגירה של היהודים מעיראק.

יהודים. אחדים מבין העדים, שמחזיקים כיום בהשקפה זו, טענו לפני כמה שנים, כי לא נזרקו פצצות על ידי יהודים. להשקפתם החדשה הם הגיעו מתוך שיקולים בלתי-ברורים לוועדה. [...] אפילו היה גרעין של אמת בסברת העדים המובאת בסעיף 1' ב דלעיל, ברור לוועדה מעל לכל ספק, שהוראה לביצוע מעשים כאלה לא ניתנה לא על ידי מוסד ישראלי ולא על ידי מוסד מקומי. שם, עמ' 245-246.

82 המסקנות הובאו לפני ראש הממשלה בן-גוריון, ותגובתו ביומנו – 'סברה תמוהה, לדעת' – מעידה שהטיל ספק במסקנות הוועדה. יהודה, בייסורי גאולה, עמ' 209. מצוטט שם מתוך יומן בן-גוריון, 10.10.1960.

83 בהתבסס על עדותה של אשתו של בית הלחמי. כך מתברר מריאיון עם תגר. ראו Arthur Nelsen, *Occupied Minds: A Journey through the Israeli Psyche*, Pluto Press, London 2006, pp. 63-65.

84 תפיסה זו, המטילה את האשמה של הטלת הפצצה החמישית על בית הלחמי, נשמעה כבר בעדויות לפני ועדת החקירה ב' 1960. ראו בן פורת, לבגדאד וחזרה, עמ' 251.

למרות המסקנות הנחרצות הללו, שיח הפצצות מתקיים גם כיום, וכנזכר, הוא כבר נחלתם של הדור השני והשלישי של יוצאי עיראק. הוא אף נפוץ מעבר לתחומי העדה. ייתכן שהשיח הזה מוסיף ומתקיים מתוך שמירה על מורשת שהועברה מן הדור הראשון של העולים, וייתכן שהוא משקף את הטראומות של העקירה ושל תקופת המעברות. עוצמתו של הנרטיב הזה מלמדת שהפצעים הללו מדממים גם כיום, ואולי היא גם מלמדת שלנרטיב הזה יש שימושים פוליטיים אנטי-ציוניים, ובשלהם הוא רלוונטי למרות היותו מופרך בבחינה היסטורית. נראה שככזה הוא ישרוד גם בעתיד.

אחרית דבר

אשר לבצרי וצאלח. בצרי היה בן 28 כאשר נתפס. הוא התגייס למשימת הריגול מכיוון שהיה אידאליסט וביקש לשרת את המולדת החדשה, שבה לא זכה לחיות. הוא סבל מעינויים קשים מידיהם של חוקרי המשטרה העיראקית, ואותם הוא תיאר בעדותו לפני בית המשפט. חוקריו ניסו לשבור את רוחו, הכו אותו, תלו אותו מרגליו במשך שעות ארוכות, עקרו את ציפורניו ואף ביימו את הוצאתו להורג בירייה. למרות הכול הוא לא נשבר ולא הסגיר אף אחד מאנשי רשת הריגול שלו. בעדותו לפני בית המשפט העיראקי פירט בצרי את מסכת העינויים ואף ציין שלהודאתו הוכנס משפט שמעולם לא אמר – שהוא האיש אשר נהג במכונית והסיע את בית הלחמי וצאלח כאשר הם הטילו את הפצצה החמישית.⁸⁵ תיאורי העינויים לא הרשימו את השופטים, אבל אין ספק שבצרי התגלה כאדם אמיץ, נועז ושקול, בעל אופי חזק שממנו קורצו גיבורים.

צאלח, שלא מלאו לו 18 בעת שנתפס, מתואר כצעיר תמים ופשוט, חסר השכלה, יתום מאם, בן למשפחת מהגרים מאזור כורדיסטן. הוא היה חבר בתנועה הציונית ובארגון השורה וגויס להקמת מחבואי הנשק בזכות כישרון הבנייה שלו. העינויים הקשים שסבל מהם וההבטחות שהבטיחו לו חוקריו לשחרורו הביאו לשבירתו, להודאתו בהשתתפותו בהטלת פצצות ולמסירת פרטים על פעולותיו, בכלל זה פרטים על מחסן הנשק בביתו של בית הלחמי. היכרותו עם בצרי ועם בית הלחמי הייתה שטחית – צאלח רוקן את הסליק שהיה בביתו של בצרי, שנמצאו בו מסמכים, דפי הדרכה, אקדח וחומר נפץ, וסייע לבית הלחמי להשליך את התכולה לנהר.

תגר, שהיה עם בצרי וצאלח בלילה האחרון לפני הוצאתם להורג, תיאר את שליטתו העצמית של בצרי ואת קור רוחו. אפילו בשעות הקשות ההן הוא לא נשבר. כפי שאמר התליין לתגר לאחר ביצוע פסק הדין: 'הוא חי כגבר ומת כגיבור'.⁸⁶ לפני מותם ביקשו בצרי וצאלח שגופותיהם ייקברו במדינת ישראל. ידוע שהם נקברו בבית העלמין היהודי בעיר בגדאד ושעצמותיהם הועברו לבית העלמין החדש מחוץ לעיר לאחר שכביש נסלל

85 לעדותו של בצרי ראו שם, עמ' 205-207.

86 שטרסמן, בחזרה מן הגרדום, עמ' 205.

על אדמות בית העלמין הישן. מצבות לזכרם של השניים הונחו בהר הרצל, באתר של מי שמקום קבורתם לא נודע. השניים מונצחים גם באתר המרכז למורשת המודיעין. המאפיין העיקרי של מקומם של בצרי וצאלח בזיכרון הקולקטיבי הישראלי הוא השכחה. כאשר השניים הוצאו להורג ישראל הכחישה את האשמות העיראקים על מעורבותם באירועי טרור וטענה שמדובר ביהודים תמימים שהעיראקים העלילו עליהם עלילות שווא. ההכחשה הזאת כללה גם את דבר היותו של בצרי מרגל ישראלי.⁸⁷ גם כאשר הוקמה אנדרטה לזכרם, ב־1966, הייתה זו אנדרטה להרוגי מלכות, לקרבנות המשטר העיראקי, ואילו העשייה שלהם בשליחות מדינת ישראל הוכחשה. כל הידוע לנו על פעילותם בשליחות הציונות ומדינת ישראל התפרסם שנים רבות לאחר האירועים אך לא חדר אל השיח הישראלי ואל התודעה הלאומית. הם נותרו גיבורים עלומים. ליד האנדרטה באור יהודה נערך מדי שנה טקס לזכרם ביום ההוצאה להורג, ב־21 בינואר. באופן תמוה למדי הם זכו להנצחה עדתית: לא ממשלת ישראל עורכת את הטקס אלא מרכז מורשת יהדות בבל בנוכחות נציג הממשלה. בזיכרון ההיסטורי הישראלי בצרי וצאלח הם חלק מקבוצה של עשרות יהודים שהוצאו להורג בעיראק בשנות השישים והשבעים של המאה ה־20, בשנים שהביאו את הקץ לקהילה היהודית הקטנה שנותרה במקום. ואילו בזיכרון של יוצאי עיראק בישראל ובארצות הפזורה, השניים עדיין שנויים במחלוקת: האם הם היו גיבורים שהקריבו את חייהם על תקומת ישראל, או קרבנות של פוליטיקה צינית בשירות המפעל הציוני.

87 מתוך הודעת שר החוץ משה שרת בכנסת: 'הננו משוכנעים כי שני המומתים היו חפים מפשע [...] ממשלת עיראק ביקשה לנקום את נקמתה בשני יהודים חסרי מגן'. שם, עמ' 203.